

## Brooks Adams: Kiküszöbölhető-e a háború?<sup>1</sup>

Az embernek, azt hiszem, mindig az ember volt és ma is az ember a leggonoszabb ellensége. Minthogy arra képtelen, hogy beletörődjék sorsának viszontagságaiba, szakadatlanul arról álmodozik, hogy talán úgy szabadulhatna minden önmegtagadástól és nyűgösködéstől, ha nem teljesíti azokat a kötelességeket, amelyek áldozatot kívannak tőle. Ennek az ábrándnak a hajszolása közben nagy veszedelmeknek tette ki magát, s mint a nekibogárzott paripa, számtalanszor szörnyű szakadékokba zuhant alá, hogy meneküljön egy-egy lehulló falevél elől. Nagyon kifejlődött ez az irányzat különösen a mi hisztériás és elnőiesedett népeiségünkben, amelyet oly sokáig dédelgetett a természet, hogy most immár makrancos és elkényeztetett gyermekhez hasonlít, amely nem tűri, hogy féken-tartsák.

Ilyen körülmények között senki sem számíthat arra, hogy rokonérzéssel fogják meghallgatni, ha annak a tanúbizonyoságnak az alapján foglalkozik a háború kérdésével, amelyet a háború nyújt számunkra. Én azonban, megkockáztatva azt is, hogy haragot vagy gúnyt ébresztek, nem tudom elképzelni sem, hogy valaki, aki úgy áll itt, minit most én, miképp kerülhetné el azt, hogy ki ne mondja az igazságot úgy, amint látja, még ha zokon vennék is szavait.

De mielőtt rátérnék arra a tanúbizonyoságra, amellyel csakhamar foglalkoznom kell majd, elnézésüket kell kérnem néhány pillanatra, miközben oly röviden, amint csak telik tőlem, ráirányítom figyelmüket egy filozófiai problémára, amely — véleményem szerint — alapja nemesak a háborúnak, hanem az egész civilizációnak is itt e földön, sőt magának az életnek is. Az embernek örökös viaskodására gondolok, a nyugalmat nem ismerő természettel, hogy fenntarthasson bizonyos rendet

<sup>1</sup> Az *American Sociological Society* 1915. december 28—31-én Washingtonban tartott tizedik évi gyűlését a háború és a militarizmus szociológiai szempontból való megvitatásának szentelte. Brooks Adams, mint az egyik előadó, ezen a gyűlésen olvasta fel ezt a tanulmányát.

és közeledhessék valamelyes szociális egység felé az egyetemes és véghetetlen változás közepette.

Kiszámíthatatlanul hosszú idő óta sóvárogtak, reménykedtek, vesződtek és meghaltak az emberek azért, hogy megvalósítsanak itt a földön bizonyos értelmi elvonatkozásokat, vagy amint nevezni szoktuk őket, bizonyos eszményeket, amelyekről bizakodva azt hitték, hogy csaknem tökéletessé tennék az életet, ha érvényesülhetnének az emberek között. Ezek közé az eszmények közé tartozott mindig az igazság, a jogosság és a könnyörületesség, és most, a mi korunkban, a mi demokratikus társadalmunk hozzá tett ezekhez az eszményekhez két újabbat, amelyeket legtöbbször tart megannyijuk között: — *az egyéni szabadságot* és *a békét*. Ez a két utóbbi eszmény eléggé nyilvánvalóan ellenkezik egymással; de ezt az ellentétést, minthogy nem függ össze célunkkal, ezúttal legyen szabad mellőznöm.

Már most az a tétel, amelyet ma kategorikusan fel akarok állítani, az, hogy semmiféle társadalomnak sohasem sikerült és soha nem is sikerülhet megvalósítani semmiféle eszményt vagy elvonatkozást, mert — mint Pál apostol a rómaiakhoz írt levelében kifejtette — a test közbejövetele lehetetlenné teszi a törvény teljességét. És a mi demokratikus társadalmunk manapság mégis komolyan azt indítványozza, hogy bírjuk rá a végtelen természetet arra, hogy engedje békességben élni az embert, bírjuk rá oly módon, hogy rákényszerítjük valamely anyagtalán, meg nem fogható szubstanciának a parancsát, amelyet az ember jónak lát a saját értelmének nevezni, és tegyük ezt anélkül, hogy ezt az értelmünket arra kérnők, hogy öltöztesse parancsait valamely legfőbb energiának, vagy más szóval, valamely megfelelő hadseregnek kézzelfogható formájába. A demokráciának természetesen az a célja, hogy szabaduljon a hadkötelezettség alól, azért, hogy több ideje és több pénze maradjon önmagának a kielégítésére, szakasztott úgy mint ahogy a *Pax Romana* alatt is a demokrácia a katonai szolgálatot visszautasította, de a kenyeret és a cirkuszi játékokat megkövetelte. Felteszem, hogy az emberi nembánomságnak és önmegelégedettségnek aligha lehet szélsőségesebb megnyilvánulása, mint ez a hajlandóság, amely kockáztatja a közös biztonságot önző célokért, és ennél fogva, mielőtt rászánók magunkat ennek az ábrándnak a hajszolására, tanácsos lesz fontolóra vennünk a veszedelmet, amelynek kitesszük magunkat. Mert a háború hasonlatos a betegséghez, amely előrelátással, türelemmel, önfeláldozással és bátorsággal enyhíthető ugyan, de mégis mindig készen áll arra, hogy rajtaüssön azon, aki gondatlan és óvatlan. Vizsgáljuk meg röviden,

hogyan állunk szemben a természettel, és voltaképpen van-e hatalmunk hozzá, hogy azoknak a végtelen okoknak, amelyeknek játékszerei vagyunk, csak egy hajszálnyira is megváltoztathassuk következményeit?

Ha mi, jelentéktelen atomok, körültekintünk a bennünket környező végtelenségen, határtalan teret veszünk észre, amelynek ürességét hellyel-közzel részben valamely szétszóródott anyagnak az áramlása tölti ki, amely szédületesen és — amennyire gyámoltalan eszünkkel módunkban van megítélni — céltalanul hömpölyög valamely felfoghatatlan múltból valamely felfoghatatlan jövő felé. Mi az anyag, hová megy, és minő célt szolgál eszeveszett rohanásával: nem tudjuk, és ha közölné velünk valaki, talán meg sem érthetnők; de annyit talán mégis szabad következtetnünk érzékeink tanúbizonyságából, hogy az a szubstancia, amelyet „anyag”-nak írunk le, valamely örökös mozgásnak a megnyilvánulása, amely sohasem pihen, soha sincsen tökéletes egyensúlyban, hanem számtalan formát ölt fel, amelyek mintha egytől egyig önző versengést folytatnának egymással azért, hogy szelelőnyílást találjanak bizonyos energia-többlet számára, amely fellázad minden megfékezés ellen. Ha a keresett szelelőnyílás megtalálható és elég hosszú ideig nyitva marad, akkor az az anyag-töredék, amely ilyen szerencsés, mintha a maga energia-többletét kilövelné a térbe, ahol az így elnyelt energia talán egyensúlyba jut. Az ily módon megkönnyebbedett anyag-töredék! pedig a relatív nyugvás gondolatát ébreszti fel bennünk, mint a csillag, amely a saját melegét kimerítette és kihűlt, vagy mint az emberi test a halál fagyosságában. Az a pont azonban, amely e kérdésben közvetlenül érdekel bennünket, az, hogy a mi testünk is kétségtelenül az anyag valamely formája s ennél fogva alá van vetve ama kaotikus tömeg minden ösztönzésének és korlátjának, amelyet nem ok nélkül tekinthetünk az anyagi természetet alkotó szubstanciának. Mert a bizonyságok alapján, amelyek érzékeink számára megfoghatóak, ha talán a hit számára nem is azok, azt hiszem, jogunk van levonni azt a következtetést, hogy az anyagi mindenségben nem az uralkodik, amit értelmünk a rend alatt ért, hanem inkább a káosz; és ezt a feltevést támogatja az a tény is, hogy halandó ember sohasem volt még képes elképzelni, még kevésbé megfogalmazni oly elméletet, amely a bennünket környező lát-szólagos különféleséget harmonikus folyamattá tudná feloldani az első októl a végső célig, illetve a kezdettől a végig.

Tudatlanságunkban és gyámoltalanságunkban ennél fogva én azt a használható hipotézist fogom feltételezni, hogy az emberi test, csakúgy, mint minden más anyag, örökös moz-

gásra van kárhozthatva, miközben arra törekszik, hogy alkalmazkodjék a nyugalmat nem ismerő környezet követelményeihez, amelyeknek teljesítése csak az élet pusztulása árán tagadható meg. Mert mihelyt az emberi testnek nem sikerül szigorúan alkalmazkodnia környezetéhez, ott van előttünk megszámlálhatatlan koroknak a tragédiája, élehetetlenek tömegének a hekatombáit tárva elénk, akiket a természet könyörtelenül és szakadatlanul feláldoz más testeknek, amelyek hasonlóképen versengenek a létért, amelyek azonban fűgőbbek és simulékoynabbak.

De bárha nyilvánvaló is annak a lehetetlensége, hogy valamely civilizáció olyan egyensúlyi állapotba juthasson el, amely együtt jár annak az emberi mozgásnak a megszűnésével, amely versengést és ennek következtében sűrlődást és harcot okoz, mégis számot kell vetnünk azzal a legridegebb természeti ténnyel, hogy az ember kénytelen valahogyan módját ejteni annak, hogy oly társadalmi kapcsolatba jusson embertársaival, amelyben a tömeg együtt működhet, többé-kevésbé eredményesen, az egyén ellen. Mert először is, az ember, amíg egyedül áll, tehetetlen élő és élettelen ellenségeivel szemben, másodszor pedig, amíg az egyén meg nem fegyelmezhető s amíg a viaskodás szabadsága meg nem tagadható, addig lehetetlenség még csak közelni is a rend, az igazságosság, a könyörületeség, a béke vagy bármely más eszmény megvalósítása felé. Mialatt ekkép közelünk a civilizáció felé, észrevevessük, hogy az embernek valószínűleg első, de mindenestre legnagyobb szociális diadala az állandó család megszervezése volt. A család sarokköve a civilizációban mindannak, aminek ránk nézve nagy a jelentősége. És bárha minden progresszív társadalom is elismerheti azt, amivel a családnak tartozunk, mégsem volt soha fék, amelyet férfiak és nők egyaránt oly dühösen támadtak volna mindig és támadnak még ma is, mint az állandó családi köteleket. Mert az eszményi családban a férfi és a nő kérlelhetetlenül és egy életre szólóan egymáshoz van láncolva. A gyakorlatban ezt az állandó köteleket lehetetlenség volt érvényesíteni. A kötelek kettészakadt. És mi, hívságos emberek, akik saját családunkat sem tudjuk megóvni a felbomlástól, azt reméljük, hogy rá fogjuk szorítani majd a nemzeteket, amelyeket végtelen erők hajtanak, tisztára érdeken alapuló köteleknek a tiszteletbentartására, amelyeket senki sem fog harccal érvényesíteni s amelyeket az erősebb kedve szerint vagy szükségleteihez képest összetéphet.

Eddigélé az anyaggal foglalkoztunk, de az anyag nem az egyetlen szubstancia, mellyel az embernek küzdenie kell. Küzdenie kell a szellemmel is és legfőként azokkal a szellemi

káprázatokkal, amelyek vágyainknak a gyümölcsei.

Mi lehet a szellem, azt nem tudjuk. Más szubstancia-e, mint a test, noha a testbe van zárva, és túléli-e ezt, vagy vajjon éppúgy anyag, mint maga a test és osztozik ennek sorsában, mindez titok számunkra és kell is, hogy titok maradjon. De annyit tudunk, hogy az ember nyilván mindenhol és mindenkor ösztönszerűen feltételezte azt, hogy szellem és anyag nem egyugyanaz és hogy oly ellentét van közöttük, amely megátolja a szellemet abban, hogy elérje azt a tökéletességet, amelyre törekedett.

A nehézség mindig az volt és ma is az, hogy a tökéletesség szellemi eszménye erkölcsi szabályok kódexét tételezi fel, amelyek — lényegükben — megannyi bilincsei a testnek s amelyek ellen a test fellázad, mint ahogy különösképen megteszi ezt a mi demokratikus társadalmunk, amely a személyes szabadságban rejlő kíméletesség után sóvárog. Valójában ez a testi lázadás szülte a zavart; s mint ahogy egyrészt az értelmi zavar nem más, mint az örület, úgy másrészt a testben nyilvánuló zavar nem más, mint a háború.

Ebben az összeütközésben a szellem és az anyag között, mindent egybevetve, az anyagé volt a döntő győzelem. A szellem a legősibb időktől fogva mindig elvont eszméket fogalmazott meg, aminők például az egység, az engedelmesség, az igazságosság fogalmai — Pál apostol „a törvény” szóval nevezi őket — és megpróbálta ezeket az elvont eszméket sok, sok civilizációban megvalósítani, de csak a legsilányabb eredménnyel, így például az az elvont eszme, amelyet az emberi faj a boldogság kifejezésére fogalmazott meg, az égi királyságnak abszolút deszpotizmusa, amelyet valamely tökéletes, de megfoghatatlan értelem kormányoz. Ámde, hogy az ilyen elvont fogalom megvalósítását csak elgondolhatóvá is tehesse, a szellem először is kénytelen volt önnönmagát úgy elképzelni, hogy a testtől megszabadult már. Mert együtt a test terhével az ég eszménye képtelen, sőt visszataszító volna. Tökéletes rend, tökéletes engedelmesség és tökéletes béke összeférhetetlen a testiséggel. A súrlódás elkerülhetetlen. És mihelyt elér bizonyos intenzitást, rendszerint lángot vet.

De nem időzöm tovább e pontnál. Pál apostol legjelentősebb levelének legjelentősebb fejezetében feltárta előttünk az idealista kétségbeesését saját tehetetlensége miatt, mikor összeütközésbe jut a valósággal: „Ó, én szegény ember! Kicsoda szabadít meg engemet ez halálnak testéből?” Ha vannak önök között a gondolkodásnak kevésbé progresszív iskolájából valók, akik olvassák még Pál apostolt, talán meg fogják engedni nekem, hogy egyetértsek vele ebben a filozófiai lemondásban.

bár a mi modern társadalmunk az efféle lemondást méltatlannak tartja az emancipált férfi és nő méltóságához.

Rátérünk most a bennünket érdeklő kérdés velejére. Ha ezek az előzmények helytállóak, akkor az egyetemes állandó béke oly elvont eszme, amelyet lehetetlen megvalósítani még oly egyetemes fegyveres erőnek a megszervezésével is, amely képes elfojtani a világon minden helyi jellegű fizikai ellenállást, minthogy az egyetemes állandó béke azt feltételezi, hogy az ember, amikor a végsőkig hajtja a nélkülözés, ne igyekezzék erőszakosan is megmenteni önmagát, hanem nyugodjék bele abba, hogy éhen hal. Az ember ugyanis, minthogy környezete szakadatlan mozgásban van, kénytelen, saját kockázatásával, alkalmazkodni a létfeltételeknek ekként rákényszerített változásaihoz és kénytelen tőle telhetőleg résztvenni a versengésben. Azok, akiknek harciasak az ösztönei, a küzdelmet fogják választani; azok, akik meg tudnak élni szűkös táplálékon, megpróbálhatják a koplalást; de végül el kell következnie annak az időpontnak, amikor a kétféle túlélő fajnak a legkevésbé szívós elemei kénytelenek vagy fegyvert ragadni, vagy belenyugodni abba, hogy kipusztuljanak.

Az emberek ennél fogva kezdettől fogva belátták, hogy a rend és egység eszményéért folytatott küzdelmükben szükségképpen meg kell alkudniuk a természettel. És rendszerint ösztönszerűen beérték oly kísérletekkel, hogy tömegesen oly organizmusokká tömörüljenek össze, amelyekben az életrevalóságnak különböző fokán levő fajok ne legyenek kénytelenek békés és egyenlő alapon versengeni egymással. Ezzel próbálkoztak meg a *Pax Romana* alatt is, és az a faj, amely a *Pax Romana*-ért felelős volt, eltűnt a föld színéről. Mindazáltal azok a létfeltételek, aminők a középkori Rómáéi voltak, szintén háborúra vezettek, a szétbomlás révén. Róma bukása káosz közepette következett be. Viszont az is igaz, hogy a civilizáció azon múlt, vajjon képesek voltak-e az emberek a szociális káosz, vagy a korlátlan fizikai erő állapotából felemelkedni a szociális egységnek oly fokára, amelyen a tömeg energiáját az egyén megfékezésére lehetett felhasználni. Ez az oka annak, hogy az az organizmus, amelyet kicsiben családnak és nagyban kormányzatnak nevezünk, voltaképpen csak oly fizikai erő kifejezése, amelynek az a célja, hogy rendet tartson fenn és engedelmességet biztosítson a közösség számára, az egyéni szabadság rovására. Ha pedig rátérünk a társadalmak fizikai formájára, azt találjuk, hogy geográfiai és topográfiai körülmények alakították a nemzetek emelkedését és idézték elő gyakran romlásukat is, de bármily magasra emelkednek vagy bármily mélyre hanyatlanak is a birodalmak, sohasem emelkednek és sohasem

buknak el anélkül, hogy fel ne idéznék azt a sűrűlódást, amely lángra lobbantja a háborút.

Ha szemügyre vesszük ily szempontból a világrészeket, különböző vidékeik képzeletünkben csontvázaknak tűnhetnek fel, amelyeknek, amikor emberi népesség formájában hússal telnek meg, országokká kell lenniök. Hegyláncaik, síkjaik, tavaik, folyóik és tengereik szükségkép politikai egységekké olvadnak össze, mint ahogy a legkönnyebben járható utaknak, amelyek egy-egy külön területet átszelnek, egy közös pontba kell összefutniuk; az a kapocs, amely az egészet együvé fűzi, meg fog lazulni, mielőtt az utak bármi okból irányt változtatnak. Az organizmus meg fog halni, mielőtt a vérkeringés, amely táplálja, elakad. Az ember csak keveset vagy semmit sem tehet mind ennek a korlátozására vagy megakadályozására. Vegyük szemügyre egy pillanatra, mi az ember helyzete a végtelenség közepett. Ha nincs tápláléka vagy fegyvere, amely alkalmas a védelmére, akkor el kell vesznie, és a kezdetleges embernek úgyszólván legelső ösztöne az, hogy ellássa magát azzal, amire szüksége van, vagy hódítás vagy kereskedés útján. Mialatt előrehajtja őt ekkép a kényszerűség, nem ő maga választja meg az irányát; a legkönnyebb úton halad előre szükségleteinek forrásai felé s amint közeledik feléjük, rákényszerül a választásra. Vagy vásárolnia kell, vagy harcolnia; de úgy az egyik, mint a másik esetben, helyzete kétségbeejtő, ha nincs fegyveres erő, amely megoltalmazza őt. Mert ha kereskedni akarna, arra van szüksége, hogy rendőrség legyen a közelében, amely megvédi őt a rablóktól; ha pedig harcolni akarna, emberekre van szüksége a háta mögött, akikkel hódíthat. Azok a pontok, ahol az embereknek harcolniuk vagy kereskedniük kell, nem választhatók meg találmásra; egytől egyig fix pontok azok. Vagy keresztutak, vagy kikötők, vagy gázlók, ahol a karavánoknak ki kell rakodniuk, vagy más effélék, vagy pedig oly pozíciók, amelyek az előbbieken uralkodnak. Polgárok piacoknak vagy fővárosoknak mondják ezeket a helyeket, a katonák pedig stratégiai pontoknak; de akárhol vannak és akármi is a nevük, az emberi akarástól független helyek ezek, amelyeket az emberek a saját kockázatukra elfoglalnak. És bárha stratégiai pont el is képzelhető anélkül, hogy város legyen a közelében, a város maga sohasem virágozott még tartósan és valószínűleg soha nem is virágozhat anélkül, hogy megfelelően védett határ legyen akár távol tőle, akár a közelében. Ez a magyarázata annak, hogy minden civilizált közigazgatás, az ok és okozat logikai kapcsolata folytán, kérlelhetetlenül visszatal a hadseregbe. A hadsereg megszervezése előtt a szabad magánharc érvényesül, amely a vadságnak legrosz-

szabb formája — oly állapot, amely egyértékű a vadállatokéval. A hadsereg elkorhadása után pedig újra felülkerekedik a káosz vagy a vadság. Ha hidegvérűen, szenvedély nélkül és a történelem tanúbizonyosságának világitása mellett beszélünk, akkor azt kell mondanunk, hogy a hadsereg volt a civilizáció megteremtője és védőbástyája, s az ember barátja. A faj szerencsétlenségeit nem a fegyelmezett hadseregek okozták, hanem az emberi környezetnek azok az ellenállhatatlan és szakadatlan mozgásai, amelyek rákényszerítik a birodalmakat, a hadseregeket és a civilizációkat arra, hogy szertemálljanak és saját központjuk helyett valamely más központ körül tömörüljenek újra. A történelem a szó szoros értelmében tele van e folyamatoknak, e folyamatok elkerülhetetlenségének és borzalmainak a példáival. Valóban azt mondhatjuk, hogy nem is igen van benne más, ami az emberi faj szempontjából ennyire életbevágó.

Kr. e. 500 körül, amikor Dariusz uralkodott Perzsiában, noha Közép-Ázsiának az a törekvése nyilvánvaló volt már, hogy a Földközi-tenger országainak ércei után nyúljon, amelyeknek híjával volt s amelyekre kényszerítő szüksége volt, mégis Babilon állt a nemzetközi cserekereskedelem középpontjában és Babilon volt a világ fővárosa. És hogyha a hajózás művészete nem fejlődött volna, Babilon valószínűleg még- hosszú ideig megtarthatta volna bizonyos quasi-szupremáciát; de Babilon gazdasági rendszerét mindazonáltal már elég korán komoly veszedelem fenyegette nyugaton, amit Dariusz, aki nagy intelligenciájú ember volt, úgy látszik, teljesen tisztán látott.

Babilon azért lett Közép-Ázsiában a birodalom székhelye, mert egyrészt az Eufratesen folyó régi hajózásnak kiinduló pontja, másrészt a keletre és nyugatra vezető főországutaknak csomópontja volt. A kelet felé vezető nagy északi országút Baktránál elágazott, egyik ága Kashgaron át Kínába vitt, a másik pedig az Indus völgyében Indiába. A kelet felé vezető déli útvonal elhaladt a part mentén Susa és Persepolis mellett. A hajók gyengék voltak és nem volt fedélzetük, de szooxxsan a part mentén haladtak és el tudtak jutni a Perzsa-öbölig”, bár az utazás veszélyes és veszedelmes volt. Nyugat felé a természetes és kívánatos kijárat a babiloniak számára az Eufrates völgye volt körülbelül 400 angol mérföldnyire északi irányban, talán Anathoig s onnan karavánnal Tadmoron keresztül Tyrusig. Ez a kereskedelem hatalmas tengeri kikötővé tette Tyrust, s a tyrusi cserekereskedelem elnyúlt, egyetlen folytatódó rendszerben, Karthago révén Spanyolországig, sőt a rézért valószínűleg Cornwallig is. De Babilonnal az ókor leg-agyafűrtabb emberfajtája versengett. Mintán a görögök Trója



elfoglalásával megnyitották a Dardanellákat, rövidebbé vált az út Baktrából egyenesen a Kaspi-tóig s a Volgán és a Donon végig, Oroszországon keresztül, az Azovi-tengerig, vagy pedig a szokásos modern útvonalon, a Kaspi-tón keresztül s aztán Bakun és Potin át, vagy más efféle úton, a Fekete-tengerig. A kereskedelmi útnak ez a megrövidítése mindkét esetben elkerülte Babilont s a görögök, akik Trója eleste után behatoltak; a Fekete-tenger egész vidékére s akik nemcsak merész és értelmes tengerészek, hanem kitűnő kereskedők is voltak, a legnagyobb mértékben kihasználták ezt az előnyüket. Az eredmény az lett, hogy egész Görögország, de különösen Athén és Corinthus, Darius idejében már megvagyonosodott s ez a fellendülés és a vele összefüggő gazdagság volt valószínűleg az indító oka az első perzsa támadásnak Oroszország ellen és annak a kísérletnek, hogy hatalmukba kerítsék a Kaspi-tói útvonalat, amelynek kijárása a Krím-félszigeten vezetett át. Amikor ez a hadjárata csalódással végződött, Darius — úgy látszik — belátta, hogy célja elérése végett meg kell hódítania magát Görögországot, úgy hogy korlátozhasa mozgásában. Meg is próbálta ezt Kr. e. 490-ben, de Marathonnál kudarcot vallott, minthogy nem készült fel eléggé a háborúra. Tíz évvel később, fia, Xerxes, aki sokkal kisebb képességű ember volt, megpróbálkozott a salamiszi hadjáratral és ezúttal a perzsák veresége döntő volt. Így ért véget a perzsa dicsőség. Babilon nyomban hanyatlásnak indult, minthogy táplálékának a felétől megfosztották. Oly gyorsan sorvadt, hogy a kalandor Xenophon, Kr. e. 401-ben, körülbelül 80 évvel Salamis után, mindössze 10.000 főnyi honfitársával, keresztülvonult az országon oda, ahová akart és senkit sem talált, aki ellenállt volna neki. Az elkerülhetetlen vég, szabályos folyamat során, meglehetősen gyorsan elkövetkezett. Kr. e. 332-ben, tehát két nemzedékkel később, Nagy Sándor, jelentős ostrom után, elfoglalta Tyrust és kifosztotta; és szándéka, véleményünk szerint, nyilvánvaló volt. Mert Sándor nagy államférfi és katona volt, akinek volt érzéke a gazdasági és stratégiai problémák iránt is. A terve valószínűleg az volt, hogy a vízi úton folytatott kereskedelmet eltereli az Eufratestől és rákényszeríti Egyiptom felé a Vörös-tengerre. Ha ezt meg tudta volna tenni, Babilont teljesen kiszorította volna a versengés útvonalából és egyiptomi fővárosát, Alexandriát, a világ kereskedelmi és politikai fővárosává tette volna. Ami történt, kétségtelenül igazolta Sándor ítéletének józanságát. Észrevette, hogy az erők egyensúlya a világon döntő módon megváltozott és megragadta a kínálkozó alkalmat. Babilon központon kívüli helyzetbe jutott. A görög energia és a görög intelligencia elszigetelte Babilont észak felől azzal,

hogy elfoglalta a Fekete-tengert, dél felől pedig azzal, hogy megnyitotta a hajózás számára a Vörös-tengert. Egy-két nemzedék múltán Alexandria gazdag és dicsőséges várossá lett, Babilon pedig omladékká vált. De egy pontot Nagy Sándor nem vett kellőképpen figyelembe. Nem számította ki, katonai szempontból, saját halálának hatását a birodalmak sorsára. Pedig ennek az eseménynek a hatása igen nagy lehetett még Kóma sorsára is.

Mikor a Kr. e. negyedik század a végét járja, kényelmesen szemügyre vehetjük azt a látványt, hogy miként vonaglik egy nagy társadalom a háborús bomlás agóniájában és csodálattal szemlélhetjük az emberi tehetetlenség megbizonyulását a természettel szemben. Az emberi tevékenység gócpontja, mialatt lassú lépéssel nyugat felé haladt, elbukó birodalmaknak: erőszakos, bár önkéntelen összeroppanása közepett, csaknem másfél századon át ide-oda ingott, miközben harcnak kellett eldöntenie, vajjon a két küzdő faj közül, amely két ellentétes civilizációnak a megtestesítője volt, melyik maradjon felül. A nagy (kereskedelmi útvonal napról-napra ellenállhatatlanabban nyúlt meg az Atlanti-óceán felé s amint a feszültség növekedett, az emberek egyre dühösebben és egyre szakadatlanabban viaskodtak egymással, mert vagy az egyik vagy a másik fajnak meg kellett halnia. Azon a ponton, ahová ma eljutottunk, bizonyára képesek volnánk észrevenni, amit oly zseniális emberek, mint Alcibiades, észrevettek már jóval a katasztrófa előtt, hogy a perzsa egyensúly megzavarása folytán a világnak új központ körül kell tömörülnie nyugat felé, vagy káoszba kell sülyednie és hogy ha újra tömörül, akkor a versengő fajok viszonylagos energiáján fog múlni, vajjon a birodalom székhelye a Földközi-tengertől északra avagy délre lesz-e. A harmadik század elején a rómaiak és a karthágóiak álltak szemben egymással, mint az energia két ellenséges kialakulásának megtestesítői.

A karthágóiak, ösztönüknél fogva, takarékos, pénzes emberek voltak, kereskedők és gyárosok, akik híjával voltak a harci génuszoknak és ha megtehették, szíves-örömmel béreltek fel másokat, hogy helyettük harcoljanak. Fegyverük a pénz volt. A rómaiak mind ennek merőben az ellenkezői voltak. Ők az általános és személyes katonai szolgálat elvét testesítették meg. Ők voltak az ókornak, sőt talán az egész világtörténelemnek is a legnagyobb katonái, közigazgatói és jogászhai. És a karthágóikat eltaposták. Bizonyára láthatjuk, hogy a rómaiaknak és a karthágóiaknak, amikor ellenállhatatlan erők hatása alatt ekként együvé sodródtak, más választásuk nem volt, mint győzni vagy elveszni. A természet valóban nem ismer a versenyben más megoldást, minit a gyengébbnek halálát. Az ember-

nek nincs más végzete, mint győzni vagy meghalni. Az a nemzet, amely e végzettől visszariad, — ez az emberi (tapasztalás legfőbb tanítása, — kimondja saját ítéletét, mint a hogy kimondták a karthagóiak. Nekünk, embereknek, nincs módunk a menekülésre. Irgalomról szó sem lehet a gyengébb számára, mert az ember, a véges, a végtelennel áll szemben és a végtelen mozgásban van. A béke eszménye sohasem valószínű meg. Az ember sorsa az, hogy védekezzék tőle telhetőleg és óvja meg önmagát, ahogy tudja.

A rómaiak, valahányszor ehhez fogható sorsdöntő veszedelemmel kerültek szembe, mindig igen nagyok voltak. Számot vetettek emberi korlátoltságukkal. Elszánták magukat arra, hogy végzik az emberi munkát és viselik az emberi sorsot, türelmetlenség és panasz nélkül. Cato, a cenzor, tipikus római paraszt volt. Eszményképe Dentatus volt, a nagy katona, aki ötholdnyi földjét művelte, amikor — miután háromszor volt már konzul — elismerték őt Róma első polgárának és aki, mikor a szamnit követek felkeresték, répát főzött a kéménye aljában, bár a csatamezőn senki sem tudott neki ellenállni. Cato zsugori, praktikus gazda volt, de egyszersmind tisztánlátó gazdaságtudós és katona és tökéletesen tisztában volt azzal, hogy bárha ő meg Dentatus jól meg is élhetnek a birtokukból addig, amíg észszerű áron eladhatják a termésüket, ők meg a hozzájuk hasonlók éhen halnának, mihelyt kénytelenek lennének védtelenül versenyezni az afrikai munkaerővel. A Cato fajtájú paraszt-szabadbirtokosok arra mindig készen álltak, hogy harcoljanak, de rabszolgák módjára élni nem tudtak. Cato teljesen felfogta azt a veszedelmet, amelyet egy virágzó Karthágó jelentett Rómára nézve. Az ókornak egyetlen anekdotája sem jellemzőbb, mint a Cato fűgéről szóló. Egy ízben elővett Cato a szenátusban egy csomó rendkívül szép és tökéletes fűgét. „Ezeket a korai fűgét — mondotta — három nappal ezelőtt Karthágóban tépték. Ha Karthágó ennyire közel van és ha ilyen gyümölcsöt tud termelni, akkor számunkra nincs választás. *Delenda est Carthago*, Karthágót el kell törölnünk a föld színéről.” És Catonak igaza volt, még pedig oly nyilvánvalóan igaza, hogy a római népet ellenmondás nélkül magával ragadta. Érezték, hogy nem élhetnék túl a szabad versenyt Afrikával, így hát végigharcolták a pún háborúkat.

És a történelem is bebizonyította Catonak az igazságát. A rómaiak, a maguk korlátozottságában, nem élhették volna túl a gazdasági versenyt Karthágóval. A rómaiak tehát követték kijelölt útjukat. Meghódították és kifosztották az emberiséget. A rómaiak nem ipari munkával és nem kereskedelemmel fejlesztették Rómát a világnak úgy pénzügyi, mint politikai fővá-

rosává, hanem vérrel és azzal, hogy minden leigázott országból felhalmozták a zsákmányt a Tiberis mellett. Emellett oly felséges közigazgató és törvényalkotó mechanizmust építettek ki, amelynél jobbat — viszonylagosan szólva — talán nem is ismert soha a világ. És ennek a jogszolgáltató rendszernek sarokköve a római polgároknak törvény előtti egyenlősége vo.lt. Lényegében, ez a jogszolgáltató rendszer lehetővé tette a szabad versenyt oly fajok között, amelyeknek különböző fokú volt az életképessége s amelyek együvé kerültek a *Pax Romana* alatt, hogy ekként állják meg a túlélés próbáját önmegtartóztatás révén. Az eredmény az lett, hogy a római paraszt eltűnt s azt látjuk, hogy a Fórum tönkrement csőcseléke zajongva követelte a rab-szolgák által termelt gabona alamizsnáját és a cirkuszi hekatombákat. Ez a béke, az eszménynek ez, a megvalósítása volt tehát az, amiért Dentatus és Scipio, Cato és Caesar küzdött, hogy megmenthessék fajukat az elfajulástól. Kérdés, vajjon nem találnók-e drágának a *Pax Romana*-t, ha ilyen áron ajánlanák fel nekünk, főként, mikor a *Pax Romana* haladékot jelentett csupán. Mert amikor a római nép kihalt az afrikaiak és az ázsiaiak előtt, az északi barbárok beözönltek a határokon át, amelyeknek védelmére nem maradt meg senki sem s Babilon, Memphis, Alexandria, Athén, Corinthus és Róma dicsősége öt századig tartó káoszba süllyedt, amelyről ezúttal nem szándékozom bővebben megemlékezni.

Mikor a nyugatrómai birodalom aléltsága következtében lassan lehanyatlott, míg végül maradványait hamuvá porlasztotta a háború, a nemzetközi csereforgalom, székhelye, amelyet ezer esztendővel előbb Babilonból a Földközi-tenger felé húzott az európai ércek vonzó ereje s amely egyidőre Rómában vetett horgonyt a rómaiak hadi fölénye következtében, most, merőben az ellenkező okok folytán, elkezdett visszahúzódni Ázsia felé, minthogy az ércek, amelyek kezdetben nyugat felé irányították a mozgását, kimerültek és a hódító rómaiak halottak voltak. Ennélfogva nem volt piac és a gazdasági rendszer összezsugorodott; és amint zsugorodott, az emberi társadalomnak új egyensúlyi helyzet elérésére kellett törekednie. Ennek megfelelően szakadatlanul dühöngött a háború, mialatt az emberek alkalmazkodni iparkodtak azokhoz a követelményekhez, amelyeket nyugalom nem ismerő környezetük szabott ki számukra.

A zsugorodás a kilencedik században ért véget. A tudomány háttérbe szorult. A hajózás, mikor Bagdad lett a birodalom székhelye, nem engedte meg többé a kereskedelemnek, hogy a Vörös-tengert használja. Bagdad közel volt az egykori Babilonhoz s bárha 800 körül Harun-al-Rasid, Bagdad kalifája, talán a világnak legnagyobb hatalma volt, Bagdad nyilván mégsem

maradhatott uralkodó főváros, csak addig, amíg Európában az éreceknek vagy az iparnak új vonzóereje nem fejlődött ki, amely megint nyugat felé húzta a forgalmat és amíg a tengerészek nem mertek nekivágni a Vörös-tengernek. Mind a két eset csakhamar elkövetkezett. Harun uralkodása alatt lassan használni kezdték a tengerész-írányút. A tizedik század első felében pedig feltárták a Harz ezüsbányáit Madarász Henrik alatt. Ez elegendő volt ahhoz, hogy a világot újra kimozdítsa nyugalmából. A kereskedelmi útvonalak újra meghosszabbodtak s vad háborúk és összeroppanó birodalmak középett a civilizáció gócpontja és az energia székhelye megkezdte újra fáradságos útját nyugat felé, keresve az új egyensúlyi helyzetet. Bagdad dicsősége mindössze Harun al-Rasidtól (786) Al-Rhadi-ig (940) tartott, Ekkor a káosz lett úrrá Mezopotámiában. 1000 körül Velence volt az úr az Adrián, a nagy kereskedelmi útvonal megnyúlt az Alpokon keresztül s tovább terjedve le a Rajnán és fel a Rhône-on, felépítette a Németbirodalmat a Harz körül, mialatt a Champagne-nak, a gyapjúipar gócpontjának vásárai Franciaország központjává alakultak ki. De most új mozgató erő kezdett érvényesülni. Elkövetkezöben voltak a keresztes háborúk.

Véleményem az, hogy az embernek legnagyobb ellensége mindig a saját hiúsága és magabecsülése. Nem tudja rávenni magát arra, hogy mint Pál apostol, elismerje saját értelmi tehetetlenségét szemben a végtelennel és lemondással viselje sorsát. Valószínűleg ma is oly álmokat dédelget, amelyek egyben bizakodóbbak és mégis fantasztikusabbak, mint bármely álmok voltaik valaha és mindenesetre sokkal inkább azok, mint XI. századbeli őseinknek álmjai voltak, akik a keresztes háborúkba vonultak.

Mert XI. századbeli őseink, amikor azzal áltatták önmagukat, hogy kezükbe kerítették azt a kulcsot, amely végtelen energia forrását nyitja meg számukra, ezt a reményüket legalább türelmes és vesződséges kísérletezés évszázadjaira alapították, és ez a szándéknak oly önzetlenségét és tisztaságát kívánta meg, amely, azt hiszem, a mi erőnket felülmúlná s amely, mindent egybevetve, az ő álláspontjukból, elég meggyőzően bizonyította tézisüket. Mindenesetre bizonyos, hogy manapság sem a gondolkodó, sem az érzelmek embere, sem a gazdagságudós, sem az államférfi, sem a katona tizedrésznanyira sincs, mint ők voltak, meggyőződve arról, hogy bizonyosságai alapján levonhatja azt a következtetést, hogy a világ általános béke küszöbén áll.

Mert valójában ennek éppen az ellenkezője a tény. Amennyire hozzáférhető bizonyítékokra támaszkodhatunk, ezek minden irányban arra utalnak, hogy a jövő nem a rend,

hanem a káosz korszaka lesz.

A XI. században csak két erő érvényesült a világon — a hadi és az erkölcsi: a katona és a szerzetes. A katona talán olyanféle emberekben testesült meg leginkább, aminő Hódító Vilmos vagy az Ottók valamelyike volt, a szerzetes pedig talán Szent Hugóban vagy Szent Anselmusban. A katonáról nem sok a mondanivalónk. Egyszerű lény volt. De a szerzetes bonyolult összetételű volt. A szerzetes azt a meggyőződést képviselte — s ez a meggyőződés hosszú időn át alakult ki —, hogy az az ember, aki tökéletes életet él, engedelmesség, tisztaság, szegénység és önfeláldozás segítségével annyira kifejlesztheti saját magában azt az isteni szikrát, amelyet ők az ember lelkének neveztek, hogy ő maga is félistenné lehet és a saját félisteni voltát csodátelekkel bizonyíthatja. És ilyenkor méltóvá lesz arra, hogy imádják. Az egyház szentté avatta őt halála után s a teste, a sírja és mindaz, amit élete során erényességével átítatott, továbbra is képes felfüggeszteni a természet törvényeinek érvényesülését kellő alkalommal, halála után is, végeszakadatlanul. És abban a korban azt hitték, hogy ezt a természetfölötti tüneményt az általános és mindennapi kísérletezés oly meggyőzően bebizonyította, mint ahogy bebizonyítottak hisszük például manapság az elektromos feszültséget.

Azok a nemzedékek éppoly rengeteg befektetéssel próbálták fejleszteni ezt az energiát, mint mi a dinamika tudományát. És rengeteg értéket tulajdonítottak neki, mert világos volt, hogy a szerzetes és katona közül az fog uralkodni feltétlenül a világon, aki diadalmiasan kerül ki a legfőbb próbából. Azt hiszem, hogy a legtüzesebb pacifista is aligha volna hajlandó azt vitatni, hogy ezt a kérdést el lehetett volna intézni az észhez való fellebbezéssel, anélkül, hogy a harc istenítéletéhez fellebbeztek volna. Akkoriban legalább bizonyos, hogy senki sem emelkedett fel erre az egyszerű álláspontra. Mind a két fél készült a harcra s a vitás kérdés bekapcsolódott az egyházi javadalmak ellenőrzésének kérdésébe.

1076-ban egy Hildebrand nevű clugnyi szerzetes ült a pápai trónon és IV. Henrik császár, egy nagy katona, viselte a császári koronát. A wormszi birodalmi gyűlésen IV. Henrik császár letette a pápát, minthogy a pápa nem akarta elismerni a császár legfőbb kegyúri jogát. A pápa megtorlásul kiközösítette a császárt és feloldotta alattvalóit az engedelmesség alól. A császár erre megpróbálta hadsereggel elfogni a pápát, de a hadsereg felbomlott a természetfölöttitől való félelem következtében s a császár kénytelen volt meztláb vezekelni Canossában a hóban. De nem ez volt legnagyobb megaláztatása. A vezeklés után a pápa alkalmat nyújtott a császárnak arra, hogy istenítélettel

tisztázza magát a bűnösség vádja alul, de a császár visszariadt ettől a próbától. Ezután hosszú ideig dühöngött a háború, de a clugnyi szerzetes tovább fojtogatta Henriket mindaddig, amíg csak meg nem halt, mindenektől elhagyottan. Az első pillantásra nyilvánvaló, hogy ennél jobban nem lehetett volna bebizonyítani azt, hogy a természetfölötti felsőbb energia a testi erőnél és őseink, úgy a tudósok, mint az államférfiak, teljes joggal ismerték el ezt. Mindennapi dolgainkban oly következtetések irányítják cselekedeteinket, amelyeknek bebizonyított volta az ok és okozat kapcsolatának szempontjából sokkal kevésbé meggyőző, mint az ereklyéknek a háborúban akkor bebizonyult hatékonysága volt. Mert ha egy egyedülálló clugnyi szerzetes Canossában oly jelentéktelen amulettel, aminő a szentelt ostya, eltáposhatta korának legnagyobb katonáját, akkor lehetett-e korlátja annak, amit az az ember tehetett, aki meghódítja Palesztínában a keresztet és a sírt?

Nagy Konstantin Kr. u. 312-ben megnyerte a csatát a Milvius-hídnál, ahol a kereszt jelében harcolt. Innen kezdve Canosááig, 1076-ig, hétszázötven esztendő telt el, amely idő alatt — úgy tetszett — egész sor drasztikus és felettebb nyilvános próba bizonyította be az ereklyék hatékonyságát egyrészt mint hadigépeket a háborúban, másrészt mint csodatévőkét a betegségekben. Ennek a rengeteg bizonyításnak a hatása alatt, az otthonban, a kolostorban és a csatamezőn, őseink feltételezték, hogy rájutottak a végtelen energia nyitjára és próbára tették elméletüket azzal, hogy megtámadták Ázsiát. Tudjuk, hogy kudarcot vallottak, de hogyha van némi érzékünk a történeti vonatkozások értékelése iránt, akkor be fogjuk látni, hogy hasonló körülmények között mi is úgy jártunk volna el, mint ők és nem is járhattunk volna el másként észszerűen. És harcoltunk volna úgy, mint ők harcoltak, azért a jutalomért, amelyért ők harcoltak, mert ez a jutalom, a jutalmak legnagyobbika volt és tökéletessé tette volna őket, ha nem tévednék az oksági kapcsolatra vonatkozó analízisükben.

Bárha a keresztesháborúk kudarca nem változtatott azon a tényen, hogy azután csakúgy, mint azelőtt, a háború szerepelt úgy, mint az emberi versengés legfőbb próbatétele, mert a háborúnak kell mindig így szerepelnie, mégis a hattini katasztrófa mélységesen módosította a szociális erkölcsi színvonalat, amennyiben erkölcsi eszmény helyett a pénzt tüzte ki oly célul, amelyet az emberek elérni iparkodtak. Például Bouilloni Godofréd, mikor 1099-ben hadat viselt Jeruzsálem ellen, ezt azért tette, hogy erkölcsi kiválóságának bizonyosságát szolgálta. Hogy meghódíthassa és viselhesse a keresztet, érdemesnek kellett lennie öneki magának a keresztre, és mikor a ke-

resztesek megválasztották őt Jeruzsálem királyává, Godofréd a nyilvánosság szeme elé tárta egész magánéletét, hogy igazolja feddhetetlenségét.

Szent Lajos viszont, 1249-ben, tehát két emberöltővel Hattin után, ugyanolyan célból támadta meg Kairót, mint amiért Nagy-Britannia 1882-ben elfoglalta a várost, mint stratégiai pontot és a nagy kereskedelmi útvonalnak a kulcsát.

Hattintól kezdve a mai napig egyre kevesebb idealizmus volt a háborúban. A háború tudományos és pénz-szerző alapra helyezkedett. Ennélfogva a háborúkat manapság meglehetősen megbízhatósággal ki lehet számítani, mikor a problémát, amelyet, az egybefutó erők mozgása nyújt, hozzáértő ügyes emberek dolgozták ki.

A most dúló háború szépen megvilágítja azt a folyamatot, amely évek hosszú során át tartott s végül nyilván igen szűk határok között mozgó valószínűséggé vált a fő hadakozó felek becslése szerint, oly emberek becslése szerint, aminő például Lord Roberts, a német vezérkarról nem is beszélve.

Mindazáltal, a mi céljaink szempontjából sokkal meggyőzőbb lehet, ha hátrább nyúlunk a múltba és néhány emberöltőn keresztül egy kissé tovább követjük még a kereskedelmi útvonalak automatikus megváltozásait, amint újabb meg újabb háborúkat idéztek fel.

A XII. században a tengerész-iránytű és a kötélzet hiánya miatt, a hajók nem kelhettek át a Gibraltár-szoroson, minthogy nem haladhattak szél ellen biztossággal. Európa déli part-mellékének azokon a pontjain tehát, ahonnan a legjárhatóbb utak indultak ki észak felé, az árukat le kellett rakni és állatokra kellett átrakni. Ez a magyarázata annak, hogy nemcsak Velence és Génua, hanem a német víziutak mellett fekvő városok is, mint például Regensburg, Nürnberg, Frankfurt és Köln, nagyon felvirágoztak. A Rajna túlsó oldalán is hasonló jelenséggel találkozunk. Az út az Alpokon keresztül Génuból Macon mellett haladt el, ahol Clugny feküdt, s innen Dijonon át tovább a champagnei vásároki, közvetítvén a piacot a Kelet - és Észak-Franciaország meg Flandria gyapjú-gyártmányai között. Ily módon részleges egyensúlyi helyzet jött létre. Ez az egyensúly végzetesen megzavarodott, mikor a tudomány annyira megoldotta a hajózás problémáját, hogy a hajók kivitortlázhattak az Atlanti-óceánra és így kiküszöbölhették a hosszú és költséges szárazföldi átkelést az Alpokon. A málhásállatokkal való szállítás az akkori becslés szerint tízszer annyiba került, mint a vízi szállítás. A kereskedelmi útvonal ennélfogva elkezdett kimozdulni helyzetéből, 1317-ben, mikor Velence közvetlen hajóteherforgalmat szervezett Flandria



felé. Egy emberöltőn belül Franciaország bomlásnak indult s megkezdődött a történelem egyik legborzalmasabb háborúja. III. Edvárd, aki a francia koronára tartott igényt, akkor nyomult be Franciaországba és 1346-ban megnyerte a Crecy melletti ütközetet. De a Crecy melletti diadal idejében a champagnei vásárok jelentősége már lehanyatlott és Franciaország nem volt képes ellenállani. Ez volt az eredete a százéves háborúnak, amelyet azért vívtak meg, mert a tengerészek megtanulták, hogyan kell kormányozni hajóikat a viharos nyílt óceánon, amikor nem látják többé a szárazföldet.

A kereskedelmi útvonal változása azonban itt még nem állhatott meg. Ellenkezőleg, a tudomány haladásával kapcsolatban egyre nagyobb lett a szociális gyorsulás mozgató ereje. 1492-ben Columbus felfedezte Amerikát, 1497-ben pedig Vasco da Gama eljutott tengeren Indiába. A forgalom ütőere nyomban sokkal hevesebben kimozdultak a helyükből, mint azelőtt. A mozgás útja elhagyta Egyiptomot és megkerülte Afrikát, ahol a szaracénok nem adóztathatták meg többé. A keresztények évszázados háborúskodás után belátták, hogy nem hódíthatják meg a Vöröstenger kulcsát Szueznél, de találékonyágukkal legalább fordíthatnak egyet az ellenség pozícióján. És mi lett ennek a következménye? A Levantéból az lett, ami még ma is. Itália központon kívüli helyzetbe jutott, Velence és Génua sorvadni kezdett, míg Spanyolország és Anglia versenyezni kezdett a nemzetközi csereforgalom székhelyéért, amelynek kényszerűség folytán Európa nyugati vagy északi partmellékének valamelyik pontján kellett elhelyezkednie. Ez a magyarázata az Armadának és Spanyolország háborúinak Németalföld ellen, amelyek Antwerpen kifosztásában tetőzödték be, ez a magyarázata a mai Belgium meghódításának és annak, hogy a csereforgalom átterelődött Hollandiába, amely meg tudta védeni önmagát, nem úgy, mint Flandria.

A visszapillantás megrendítő. Európa kétszáz éven át csaknem szakadatlanul vértől csepegett, mert kétszáz; éven át olyan eleven volt a tudományos tevékenység, hogy a kereskedelmi útvonalak egy emberöltőig sem maradhattak meg nyugalomban.

Mihelyt komolyan fontolóra vesszük az ok és okozat kapcsolatát, nyomban nyilvánvaló, hogy a tudományos tevékenységnek miért kell hosszú, gyakori és makacs háborúkat maga után vonnia, hacsak véletlenül a világ általános meghódítása nem következik be, amely a háborúskodást megállítja. Sőt mi több, a modern tudományos háborúk teljességgel elváltak az erkölcsi szempontoktól, minthogy a tudományban az erkölcsi szempontok érvényesítése lehetetlenség. Azok a problémák,

amelyeket harccal kell megoldani, ma pontos számvetésnek a kérdései, nem pedig érzelmi megnyilvánulások.

Mennél elevebb a tudomány haladása, annál kevésbé maradnak nyugalomban a kereskedelem útjai és annál valószínűbb, hogy ezek az útvonalak minden irányban meg fognak változni; és ennél fogva annál valószínűbb, hogy a szociális egyensúlyt ki fogják mozdítani helyzetéből. Vessünk egy pillantást arra az örvényre, amely megnyílik az Egyesült Államok előtt. Merőben ellenállhatatlan ösztönnek engedve, a XVII. században az európai népesség Amerikába özönlött a legkülönbözőbb országokból, amelyek közül csak kettővel fogok foglalkozni. A franciák, akik teljesen automatikusan a Szent Lőrinc folyam mentén nyomultak a kontinens közepe felé, mert nyilvánvalóan ez volt a legkevésbé fáradságos ösvény, elértek az Erie-tó felől az Alleghany-hegységhez és beözönltek a folyam mentén a vele egyesülő Monongahela torkolatáig, ahol megnyílt előttük az Ohio völgye. Ott erődítéseket emeltek azon a helyen, ahol most Pittsburgh van. Felesleges bizonyítani, hogy ha a franciák nem találtak volna ellenállásra, akkor Észak-Amerika most az övék volna. Az angol faj, ha itt akart tovább élni és uralkodni, szükségkép kénytelen volt nagyobb energiát kifejteni az érintkezési ponton. Ennél fogva Washington a Potomac mentén felfelé haladva, átkelt a hegyeken, és 1754-ben Great Meadows mellett eldördítette az első puskalövést a héteves háborúban, amelynek a végzet rendelése szerint végig kellett dühöngenie a világon a Gangesztől a Mississippiig. Ha az emberiség ma ugyanoly körülmények közé kerülne, pontosan bekövetkeznék megint ugyanaz a surlódás. Emberi nyelven szólva: másként nem történhetett. Ezek nem az akarás, hanem a dinamika kérdései. Akkor nem lehetett megállítani a népesség és a mozgás áradatát, akárhová vezetett is ez az áradat. Ma sem állíthatjuk meg ugyanazokat a jelenségeket. Már pedig a mozgás bizonyos formákban háborút jelent. Az ember nem szabad tényező és soha nem is lehet azzá. Eszköz csupán, amelybe energiát halmozott a természet, vagy mint őseink mondták volna: az isten. Az ember nem tudatos akarással idézte fel az utolsó hetven esztendő mozgását, amely Németországot egyszerű és félig pangó közösségből az emberi tevékenység igazi gócpontjává alakította át. Ez a mozgás az alkalmazott tudomány eredménye volt, és oly ellenállhatatlan volt, mint a Mississippi völgyének gyarmatosítása. Sőt még nem is láthatjuk előre, mi lehet ennek a mozgásnak a jelentősége. Lehetséges, hogy a természet úgy meg akarja rövidíteni a kereskedelmi útvonalat kelet felé és nyugat felé, hogy az ahelyett, hogy mint a mai napig, Egyiptomot érintve.

a Gibraltáron át Londonig halad, ezentúl közvetlenül Konstantinápolyból, Szalonikiból, Velencéből vagy más ilyen kikötőből az Alpokon keresztül és azokon a német városokon át, amelyeknek megnövekedését az imént bámultuk meg, Antwerpenig haladjon, ahol szelelőnyílásra fog akadni, úgy, mint a Fuggerek idejében. Az egyensúlynak ilyen megzavarása nemcsak a mai háborút magyarázná meg, hanem megmagyarázna sokkal mélyebb és sokkal hosszabb zavarokat is. A brit birodalom erőszakosan szétbomlana és új felosztásra kerülne. Közép-Európa képe teljesen megváltoznék. Mi magunk mélységes bizonyodalmakba sodródnánk bele. Minthogy a főkereskedelmi útvonalat foglaljuk el Európa és Ázsia között, a legnagyobb mértékben ki volnánk téve a támadásnak. Egyetlen faj sem tartotta megszállva még soha a fő kereskedelmi útvonalat másként, mint vérontás árán, Sargon idejétől kezdve egészen a mai napig.

Ha a gazdasági és katonai helyzetnek ez a mérlegelése helyes, akkor az amerikaiak, ahelyett, hogy a békére vonatkozó közhelyekről vitatkoznak, talán több haszonnal fordíthatnák figyelmüket inkább annak a kérdésnek a megfontolására, hogy miféle szociális és politikai változásokat jelenthetne egy kemény háború, amelyet a modern civilizáció főütőeréért viv meg az emberiség. Világos, hogy a modern idők valamennyi nagy nyugati nemzete, sőt talán minden idők minden nemzete között mi vagyunk egyrészt a leggazdagabbak, leggyámoltalánabbak, egyesített gondolkodásra a legképtelenebbek és mi vagyunk másrészt a leggondatlanabbak, legkönyösebbek, legtürelmetlenebbek és legkorlátoltabbak. És igen kevésbé alkalmas a helyzetünk erő kifejtésére, minthogy teljességgel meg vagyunk elégedve önmagunkkal és mint közösség, képtelenek vagyunk akár valamely általános katonai, akár valamely általános gazdasági indítványnak a megértésére.

A legfelületesebb szemlélő előtt is nyilvánvalóvá lenne, ha tízpercnyi komoly elmélyedést szentelne a kérdésnek, hogy a mostani háború annak a XVIII. és XIX. századbeli mozgási gyorsulásnak meghosszabbodása és kieleződése csupán, amely azzal kezdődött, hogy Washingtont elküldte Great Meadowsba, Clive-ot Plasseybe, Wolfot Quebeckbe és Nagy Frigyest Sziléziába meg Posenbe. E kettős gyorsulásnak mindazáltal az volt a sajátossága, hogy míg a XVIII. századbeli része lényegében tengeri gyorsulás volt, amelyet a hajózás fejlődése idézett fel s amelyet például Cook kapitány és a még korábbi idő kutatói példáznak, addig a XIX. századbeli része a szárazföldi utazás gyorsulása volt, amely Stephensonban, a gőzgépjében és a modern Németországban meg Amerikában testesült meg.

A változások e rengeteg sorozatának első fele Anglia és Franciaország összeütközésével kezdődött e világrész birtokáért. Ez az összeütközés lényegében annak a kereskedelmi útvonalnak az ellenőrzéséért folytatott háború volt, amely vízi úton halad Indiából a Mississippi-ig, a Szent Lőrinc folyamon végig. A katonai katasztrófa Great Meadows-szal kezdődött, magában foglalta az amerikai és a francia forradalmakat és az 1812. évi háborút és Waterlooval végződött. Legnevezetesebb jelensége, amennyiben magunkról van szó, az Egyesült Államok felemelkedése volt egy szociális egység lehetőségére. Filozófiailag ellenben az volt a legnevezetesebb jelensége, hogy 1815-ben ért véget, vagyis pontosan akkor, amikor megkezdődött a szárazföldi gyorsuló mozgás korszaka. Stephenson 1814-ben készítette el első gőzgépét.

A forrongás második szakasza nyomban megkezdődött, mihelyt vasutakat tudtak építeni. Mi emberek nem akadályozhattuk meg a vasutak építését, ámbár azzal áltatjuk magunkat, hogy szabad tényezők vagyunk és ámbár előre tudhattuk volna, hogy a vasutak építésének valószínűleg háború lesz a következménye. A feszültség növekedésének első tünete az amerikai polgárháború volt, amikor az Egyesült Államok egysége részben ténnyé vált. Bármily érdekes is azonban ez a jelenség, ezúttal át kell siklanom rajta és a, befejezés felé kell sietnem. Pontosán a mi polgárháborúnk idejében, ugyanaz a feszültség háborúban nyilvánult meg Európában is. Kelet- és Közép-Európát a világkereskedelem fő vízi útvonalától hosszú idő óta elrekesztette a kinyúló Dánia. A pangó északi útvonal 1864-ben kezdett összefüggően kialakulni. Poroszország félig elnyelte Dániát. Ebben a mozzanatban benne volt a Kieli-csatornának, a tengeri német nagyhatalomnak, az Angliával való versenynek és a mai háborúnak a csirája. Stephenson 1814. esztendei gépétől kezdve minden lépés logikus, elkerülhetetlen, kérlelhetetlen következménye volt a megelőzőknek. Az 1864. évi holsteini háború; Németország terjeszkedése az északi kereskedelmi útvonal mentén 1867-ben; annak az ellenállásnak letörése 1870-ben, amelyet Nyugat-Európa fejtett ki az északi kereskedelmi útvonalnak a német terjeszkedéssel összefüggő helyreállításával szemben; és most ez a végső katasztrófa. Kötelességünk fontolóra venni azt is, hogy ennek a katasztrófának mi lehet ránk nézve a jelentősége. Először is, az összes régi ismerős jelenségek szemünk láttára megisméltődtek. Mintha a természet előre figyelmeztetett volna bennünket szándékára. Az északi kereskedelmi útvonal egységesítése Pétervártól és Moszkvától Varsón át Antwerpenig; Németország intenzív ipari és kereskedelmi tevékenysége; az angol energia látszóla-

gos hanyatlása: mind oly jelenségek lehetnek, amelyek alapján levonható a következtetés. Lehetséges, hogy a nagy kereskedelmi útvonal megrövidülében van és hogy Anglia központon kívüli helyzetbe jut, mint ahogy központon kívüli helyzetbe jutott már eddigelé Babilon, Tyrus, Róma és Bagdad, Velence, Spanyolország és Antwerpen. Ha a természetnek ez volna a rendelkezése, akkor az ember úgy állhat csak ellen, mint ahogy Róma ellenállt Karthágónak, vagyis azt teheti csak, hogy tönkreteszi, — jobban mondva, megsemmisíti versenytársát. A végtelennel más módon vitatkozni nem lehet.

És ha ez a feltevés esetleg helyesnek bizonyulna, akkor mi, amerikaiak, akik gondtalan, figyelmetlen, gyámoltalan, közönyös, hívságos, elkényeztetett gyermekek vagyunk, mindenestre halálos veszedelemben forgunk. Szétvetett lábbal terpeszkedve azon a nagy kereskedelmi útvonalon, amely meghosszabbodásában körül fogja most az egész világot, olyan helyzetet foglalunk el, amely Sargon ideje óta mindig legfőbb célja volt a támadásnak, Babilon éppúgy várhatta Nagy Sándortól, hogy Tyrust megkíméli, Karthago éppúgy reménykedhetett Róma nyájasságában, Anglia éppoly észszerűen ápolhatta volna a békét Gibraltár szirtfalán és Franciaország éppúgy tarthatott volna konferenciákat Quebecben, mint ahogy mi beszélhetünk testvéri szeretetről Panamában és Mexicóban. És teljesen mindegy, hogy ki nyeri meg ezt a fázisát annak a mindenekre kiterjedő háborúnak, amelynek nincs itt és nem lehet még itt a vége.

És bármily önelégedettek vagyunk is, bármily elnézőek is önmagunkkal szemben, bárha gondtalanul csak a gyönyört és a pénzt hajszoljuk is és gúnyosan pesszimizmusnak mondunk minden józan gondolatot, talán egy szép napon mégis csak lesz egy tétlen pillanatunk, amikor fontolóra veszünk majd egy további tényt. Tekintettel céljainkra, a kormányzatokat két kategóriába oszthatjuk: tanakodó és adminisztratív kormányzatokra. A tehetetlen vagy tanakodó típusnak mi vagyunk talán a legjellegzetesebb példája. Az olyan szociális organizmusok, mint a mienk, legjobban ki vannak téve a támadásnak és legkevésbé képesek a védekezésre; kevés képességük van egyesített gondolkodásra és még kevesebb az egyesített cselekvésre. Ha a mostani háború semmi mást sem bizonyított be, azt a szörnyű hátrányt mindenestre bebizonyította, amelyben az efféle kormányzat van szemben az adminisztratív típusal.

Ez utóbbi típusnak a római volt mindig, és azt hiszem, a római marad is örökre a mintaképe. Napjainkban a német típus bizonyos fokig a római mintára alakította ki magát. És

Amerika népének kötelessége tőle telhetőleg — illetve amint bölcsességében kedve tartja — tisztába jönni azzal, hogy miközben ott terpeszkedünk a nagy kereskedelmi útvonalom oly helyzetben, amely mindig a legnagyobb veszedelmet rejtette magában, és tekintettel arra, hogy mi vagyunk a világ legreménytelenebbül tehetetlen, minthogy legkonokabbul tanakodó demokráciája, egész vagyonunk, becsületünk, biztonságunk és életünk kockán forog és azon múlik, vajjon képesek leszünk-e kivédeni minden elképzelhető csapás közül azt a leghalálosabbat, amely bizonyára le fog sújtani ránk a villám hirtelenségével, abban a pillanatban, mikor legkevésbé várjuk. Ez az, ami el fog következni, ha csak az egész történelem visszájára nem fordul.

(Fordította *Mikes Lajos*.)

## Nádai Pál: A nagytőke és a modern stílustörekvések.

„A fejlett monumentális művészet mindenkor a maga idejének bizonyos hatalmi körét juttatta kifejezésre. Így látjuk, hogy (a középkorban a templom jeleníti ezt a hatalmi kört a barokkorban a királyság, az 1800-as évek táján a polgárság, ma pedig a hatalmasan felvirágzott industrializmus alkot egy hatalmi kört, mely nem lehet hatástalan a kultúrára” — ezt írja egy a művészet és technika összefüggését tárgyaló tanulmányában Behrens Péter,<sup>1</sup> aki ezzel nemcsak a maga építészeti s művészeti programját foglalta össze, hanem körülbelül valamennyi olyan művészünkét, akik a maguk tevékenységét tudatosan valamely még kialakulatlan stílus vagy még tisztázatlan művészi világnézet irányában fejtik ki.

Bizonyos, hogy soha ekkora zavar, ilyen kapkodás, ekkora keresés és ennyi stíluszomjúság az építészetben s a vele kapcsolatos művészetben nem uralkodott, mint az utolsó félszázadban, melyet „a technika századának” neveznek s amelyben a polgárság, majd a nagytőke lépett a hajdani templom, arisztokrácia és királyság hatalmi köre helyére. A sokféle stílusutánzás, az algótika, a pszeudoklasszicizmus, a szecesszió, majd a biedermeier láza után egyre határozottabban bontakozott ki a vágyódás valamiféle rend, egy egységes, konstruktív forma után, amely a kor érzésvilágának, építőanyagának és életformáinak alkalmas kifejezőjévé válhat. Sohasem beszéltek annyit az, építészek, az esztétikusok, a tervezőművészek stílusproblémáról, mint az utolsó két évtizedben, jelül ama hiányérzetnek, amely minden szigorú mérlegelés után a művészeti számvetésben mutatkozott. A művészet s a társadalomesztétikai jelenségek kutatói e kérdést érzületük és világnézetük szerint sokféleképpen magyarázták, de abban mind egyetértettek, hogy a „technika százada” rohamosan megerősíti a gépek, a konstrukciók, az emberi kényelem s a gyakorlati élet lehetőségeire szolgáló szerszámok tökéletesedését, de nem kedvez annak az eszményiségnek, mely nélkül a művészetek egységes irányban való fejlődése el nem képzelhető.

Egyesek ebből azt a tanulságot merítették, hogy a polgárság nem alkalmas valamely összefoglalható művészi ideológia feltételeinek megteremtésére, mások a gépek ártalmas és lélekölő munkájára utaltak, megint mások a materialisztikus profílt-hajszoló kor rideg művészetellenes felfogását okolták. Csaknem

<sup>1</sup> *Die Zusammenhänge zwischen Kunst und Technik. Dokumente des Fortschritts*, 1915.

valamennyien azonban abba a hibába estek, hogy a hanyatlásnak és a stíluskeresésnek egész félszázadát, amely körülbelül a hatvanas évek elejével kezdődik — a londoni világkiállítás után, majd a német industrializmus erősödésével —, ezt az, egész félszázadot mint valamely gazdaságilag és termelőeszközökben egységes kort fogták fel. Nem vették észre, hogy „a polgárság”, „a gép”, „a tőke”, „a gyáripár” fogalma nagyon is elnyúlt, megváltozott e félszázad alatt, hogy a kispolgárság helyére részben erős és gazdag tőkés, részben tengő-lengő proletárelélet élő osztályok léptek, hogy a gép és a technika ötven év alatt akkorát fejlődött, hogy szinte egészen más kategóriába illik a mai rotációs, mint az akkori kézisajtó, nem számoltak azzal, hogy ami akkoriban még tőke volt, az ma a tőkekoncentrációk s a nagyipari vállalatok korában sovány kis pénzecske s hogy a gyáripár akkor alig jelentett többet, mint hogy bizonyos üzemekben mechanikus erő pótolja az emberkéz energiáját. Amit a legkisebb iparfejlődési tanulmány is pontosan megkülönböztet: a kis- és nagytőkés üzemek korát, azt azokat, akik a művészet fejlődését kutatták, egyszóval így jellemezték: a polgárság mint munkaadó, a polgári osztály, mint mecénás.

Az ebből származott zűrzavarban, ha nem is egészen tisztán, de mégis azok láttak leghelyesebben, akik ama csodálatos különbségekre utaltak, melyek a mérnök és művész, mondjuk például a gépkonstruktor és az építészmérnök munkája között tátonganak. Inkább ösztönszerű sejtéssel, semmint bizonyossággal mutattak rá arra, hogy itt lehet a bajok csírája elvetve; abban, hogy a mi korunkban a mérnök és az építész, helyesebben a mérnök és a művész egészen elkülönülnek egymástól, az egyik nincs tekintettel a másiknak tudására, szinte azt lehetne mondani, van egy külön mérnöki, technikai kultúra, mely mitsem törődik a formai kívánalmakkal s van egy külön művészi kultúra, amely a kiváltságos szellemek munkájából kiváltságos osztályok gyermekei számára rakódik össze, lezárt elvek, rend és belső egység nélkül. Nagyobb részt a nagyipari üzemekkel valamelyes összeköttetésben levő művészegetiségek voltak ezek, építészek, festők, iparművészek, mint Van de Velde, Obrist, Behrens, Wagner Ottó s mások, akik rájöttek a gyakorlatban arra, hogy a nagy tőkés termelés egyáltalában nem ellensége a kvalitásos, sőt művészi árúnak, ha arra van már egy kellően érett fogyasztóközönség, másrészt, hogy a gép- s a mérnöki munka maga is ezerféle szépséget rejt magában, amelyek a megfigyelő számára lassan bontakoznak ki, de az igazi művész számára hatalmas impulzusokat rejtegetnek.

A kérdés ekként vetődött fel: vajjon szükségképpen van-e oly nagy különbség a mérnök és a művész munkája között? Régi példákban is nyilvánvaló volt, hogy nem. A kettő nemcsak közeledhetik egymáshoz, hanem ki is egészítheti egymást, sőt igen jól megfér mérnök és művész egy személyben is. Hivatkoztak Leonardo da Vinci-re, aki nemcsak kitűnő építész, nagyszerű festő, rajzoló és kosztümtervező volt, hanem elsőrangú technikus is: erődítések, hidak, ostromágyúk szerkesztője, aeronautikus, mai értelemben is kiváló gépészmérnök. De nem is kell oly messze régmúltakba menni példákért. Egy modern gőzgép is a maga egész felépítésével, arányaival, tömegelosztásával, a



hajtóerő irányvonalának szabatos kifejezésével nem példája-e annak, hogy tervezője, ha nem is esztétikai gyönyörködtetésre szánta művét, mégis világosan ki tudta azon fejezni a maga konstruktív gondolatait. Célszerűség és anyagi egyszerűség itt tökéletesen fedi a használat szempontjait. S mi más ez, mint stílus, Semper Gottfried értelmezésben is, akinek elmélete szerint: stílus abban van, ami kifejezi elsősorban a használati célt, másodsorban az anyagot, az eszközöket és az alkalmazott eljárásokat.

Lassanként ebből a szemléletből meg a gyakorlati munkából, mely a művészeket a gyárak szolgálatába szegődttette, egy egész külön kis elmélet született meg, amely a kor pragmatikus és utilitarisztikus világszemléletével átitatva talán „mérnök-esztétika”-nak volna nevezhető. A fentebbi művészek s néhány esztétikus, mint Schulze, Pudor írásaiból ki lehet hámozni ennek a „mérnökesztétika”-nak alapvető elveit.<sup>2</sup> Az ő vizsgálódásai központjában mindenkor a gép állott s annak fejlődéséből, folytonos tökéletesedéséből vonták le elméletüket. Mit mutat ez az evolúció? Azt, hogy a régi rokkánál csakúgy, mint a legtökéletesebb modern Pennsylvania-lokomotivoknál három tényezőnek egymáshoz való viszonyából alakul ki az egésznek konstrukciója és formája: a vázból, a felszerelésből és a hajtóerőkből. Ezeknek kell egyfelől a nyomás, másfelől az ellentálló erő egyensúlyviszonyát kifejezniük. Akár az egyiknek, akár a másiknak túlsúlya érezhető, beáll az aránytalanság s ez esztétikai érzékünkre kellemetlenül hat. Ebből vonható le az a tanulság, hogy „ott, ahol az anyag a legkevesebb eszközzel a célt legbiztosabban teljesíti, ott az esztétikai követelmények is legjobban ki vannak elégítve”. (Pudor.) Éppen a gépek folytonos fejlődése mutatja, hogy míg azelőtt az egyes részek túltengését, aránytalanságait, sőt gyakran az egész szerkezetet is takargatták, a szem elől elzárták, mert az összbnyomás, melyet keltett, nem volt tökéletes, addig az arányok helyesbedésével a szerkezetet is mutatni kezdték, mert ebben legtisztábban fejeződött ki a gép egész működésének irányvonala. A technika problémája tehát egybevág itt az esztétikai problémával: minél kisebb anyagpazarlással minél nagyobb munkateljesítményt érni el. E részben például a titánnak a vashoz adása, amely 35%-kal javította meg a vas szilárdságát, végeredményben nemcsak technikai, hanem formai előhaladást is jelentett, mert hiszen a konstruktornak módjában volt még kevesebb eszközzel, még precízebb és kifejezőbb vonalakkal érni el a kívánt hatást. Azt látjuk tehát, hogy Schuckert, a mechanikus, Siemens, a tüzer-tiszt, Fröhlich, a fizikus, az ő exakt tudásukkal és finom forma-érzékükkel közvetve fontos művészeti elveknek inspirálóivá váltak.

Mi köze volt mindehhez a nagytőkének? Sem több, sem kevesebb, mint hajdan Lodovico Sforzának, akinek bőkezűsége és hadviselése adott Leonardonak alkalmat művészete és hadiszergyártásbeli ügyessége kifejtésére s egyben amaz esztétikai elveknek tisztázására, amelyek tükörírással megmaradtak kéz-

<sup>2</sup> O. Schulze: *Die Frage der ästhetischen Erziehung*. Magdeburg. — H. Pudor: *Kunst in der Maschine*. *Kunstgewerbeblatt*. 27. k. 4. f.

irataiban. De ami akkor szórványos jelenség volt csupán, mint maga a művészteni is, abból most vagy a jövőben kényszerűség válik, mert a nagytökés üzem természetes javulási folyamatai egyre közelebb vonja a művésztervezőket a gyáripár munkájához, ez ad alkalmat a legjobb grafikusoknak, lakásberendezőknek, architektusoknak és festőknek, hogy megérve a gépnek s a gép útján való termelésnek követelményeit, a maguk tudását a gép munkájához fűzzék. Lassanként világosakká váltak a tanulságok, amelyek a villamos kézigépeket konstruáló Behrens, a linóleummintákat csináló Riemerschmied, a dohányzókészleteket tervező Van de Velde, a hajóberendezéseket kigondoló Bruno Paul elé tárultak, amíg mindezekben a végleges formákhoz eljutottak. Ez a „kifejezőforma” az, ami a modern stíluskérdésnek mozgató gondolatává vált s amitől az iparművészetnek is vezetettnie kellett magát tervezései közben. Észre kellett vennie, hogy ha például egy izléses széket konstruál, abban is a statikai és arányossági elvek érvényesülésének s mikor szépséget keresünk, vonalvezetésében egyképen érdekel az, hogy mint tud a reáhelyezkedő súlynak ellentállni és az, hogy miként fejezi ki a széki rendeltetését, az ülést, a támaszkodást, a testformák kényelmes behelyezkedését és a mozgathatótságot. Ugyanúgy, mint egy hídnál nem elég, ha pillérei, ívei, szegecselése biztosak, hanem a biztonság érzetét is kell keltenie, amit éppen arányainak harmóniája nyújt s csak ez érzések kapcsán beszélhetünk a híd szépségéről, úgy az iparművészet minden egyéb ágában is a biztonság és harmónia kifejezését keresték s mellékesnek tartották mindazt, ami pusztán ornamentális hatáskeltésre való. Még egy olyan dekoratívnak látszó feladatban is, mint például egy könyv művészies elrendezése: fontosabb kérdés, hogy a tipográfiai egység meglegyen, hogy a szöveg jól áttekinthető képet adjon, hogy a kezdet és a vég erőteljesebben hangsúlyoztassék, hogy a papír gazdaságosan kihasználtsassék, hogy a körülvágás ne érintse az olvasnivalót, hogy a festékelosztás és a tipográfiai elemek bizonyos lezárttságot, nyugodt harmóniát mutassanak, mindez fontosabb, mint az, hogy milyen fejléc, záródísz vagy iniciálé ékesíti a nyomtatványt. A könyvnek „buchschruckos” korszaka lezárult, hogy helyet adjon a tipográfiailag jól megoldott, józan, kikalkulált és logikusan elrendezett könyvnek.

Ez a mérnökesztétika — nem számítva túlzásait — igen jó hatással volt és van az iparművészeti alkotások összességére. A (tárgyszerűség *(Sachlichkeit)*, amely a lényegét, a felépítés formáját, az anyag tisztaságát, a forma szabatos megrajzolását minden egyéb fölé emeli, egy pátosztól, cifraságotól, luxustól és bombasztoktól mentes stílust teremtett. Az iparművészeti szentimentalizmus az iparművészeti értelmességnek adott helyet.

Természetesen azért nem szabad e mérnökesztétika hasznát sem túlbecsülni. A gépek nem a szépségszomjúság kielégítésére készülnek és a művészet mégsem csupán mechanikai törvények alkalmazása. A pusztá kalkuláció, a jó tömegelosztás, a használat kifejezésével párosulva sem hoz még létre művészi alkotást és főképen ama feltevés lehetősége ellen kell küzdeni, amely a szépség fogalmát a hasznossággal azonosítja s egy

túlzó utilitarizmus tévedéséből akként szeretné formulálni alaptételét, hogy „szép az, ami érdekből tetszik”. Bizonyos, hogy az iparművészeti szépség fogalmában a használhatóság is determináló elem, az is bizonyos, hogy a szépség általában is mindig, bármely formájában jelentkezék a gyönyörérzet kielégítése, vitalitásunk fokozása következtében hasznos életfunkciót teljesít — ez azokban a haszon közkeletű fogalmától távol esik. A mérnökesztétika túlzásainak tulajdonítható részben az a körülmény, hogy az utóbbi évtizedben mintegy ez áramlat felszíne alatt s vele ellenkező hatásként a tiszta formalizmus erősebben kezd hódítani az esztétikai gondolatvilágban. A mai iparművészet megint egy új klasszicizmushoz érez kedvet s általában szívesen csatlakozik ahhoz az építészeti felfogáshoz, mely a konstruktív formát, tiszta hangsúlyozását szem elől téveszti, egy díszes, ornamentális, néha pompázatos irányt szabadítva fel. A mérnökesztétikai elvnek kétségkívül erős hiányai vannak s épen a gépről, a hajóról, a teherkocsiról elesett vagy átvitt formák sokkal nehezebben fejleszthetők tovább, mint a tiszta akadémizmusból leszűrhető formák. Ezért vannak, akik szívesen jelentik be „a gépi esztétika csődjét”, mint amely helyét fog adni egy egészen más természetű esztétikai felfogásnak.<sup>3</sup> Általában ezt a mérnökesztétikát tehát a modern stílustörekvésekben is csak mint egy koeficiens lehet számbavenni, mint amely segít a szépségfogalmak tisztázásában s a géphez való kapcsolata miatt a kor kultúrájának domináló elemét is egy lépéssel előbbviszi a művészi alkotások felé.

Van azonban a mérnök és a művész találkozásának egy más területe is, melyen a modern nagyipari fejlődés következtében egymás munkáját kiegészíteni tartoznak s egymás tanulságainak átvételére kötelesek, ez pedig a gyáripari építés. A fedett csarnokok, a pályaudvarok, az ipartelepek, a gyárepületek, a kioszkok, a raktárak, az elevátorok és daruk, szóval mindaz, ami a fokozottabb industrializmus arányaival együtt nőtt jelentőségében, mindaz épügy rá van utalva a mérnöki tudás konstruáló erejére, mint ahogy nem nélkülözheti a tágabb értelemben vett architektonikus ízlést sem. A mérnökesztétika alapelvei, melyeket a gépek és műszerek konstruktív formáiból lestek el, ezen a területen számos tapasztalattal meg bővültek és a kor stílustörekvéseinek hordozóivá lettek. Itt tehát nemcsak elvekről, esztétikai szemléletről volt szó, hanem a művészetnek egy új életviszonyokból támadt területéről s ami még fontosabb: új anyagokról is. Az új terület: az iparszerű építészeti, az új anyagok pedig: a vas és a, vasbeton. Mind a kettő megvolt már azelőtt is, de csak a kapitalizmus fejlődése tette, hogy a vas mellékes anyagból a modern iparüzemek fontos építőanyagává lett és ugyanez a fejlődés teremtette meg azt a sokrétű munkaalkalmat és munkafelosztást, mely a gyári architektúra elágazásaira vezetett.

A vasnak az építkezésben mindig jutott szerepe, de amely mértékben fejlődik a technika, bővül az előállítás és sikerül szilárdságának a fokozása, oly mértékben jut egyre fontosabb szerephez. Előbb csak az öntött vasat, később a hengerelt vasat

<sup>3</sup> V. ö. W. Riesler: *Die Kulturarbeit des Werkbundes*. 29. 1.

alkalmazzák az építkezésben és pedig egyre inkább az épület szerkezeti részében, az épület vázában. Hiszen voltak szellemes építészek már az előző századokban is, akik nagyszerű ábrándokat szöttek a vassal való építés lehetőségeiről. Az emberi értelem felvilágosodásának lázas napjaiban, a francia forradalom idején zseniális és ábrándos építészek: Ledoux, Sobre, vasból készült hatalmas gömbalakú és kockaalakú épületekről szöttek álmokat,<sup>4</sup> mintha csak kacérkodtak volna a gondolattal, hogy az építészetben is a tiszta racionalizmust, a hűvös matematikát tegyék uralkodóvá a díszes és kicsapongó „királyi” formák helyett. Merész álmok voltak, melyeket azonban nem a forrongó indulat valóstított meg, hanem mint sok mindent ama napok vízióiból, a lassú fejlődés. A vasnak építészeti és konstruktív jelentősége először az Eiffel-tornyon mutatkozik meg imponáló erővel. Innét, a kilencvenes évektől lehet számítani azt az időszakot, melyben *az építész és a mérnök a vasnak, mint szerkezeti elemnek, önálló formanyelvét kutatja.* Voltak addig is nagyszámmal vaskonstrukciók, de mint az első gőzgépeknél, úgy ezeknél is ornamentális elemekkel, főleg a régi stílusok maradákaival igyekeztek leplezni a szerkezetet. Hídfőket építettek vasból és sűrű kőrákosokkal, vártornyokra emlékeztető erődművekkel leplezték el a tiszta s jó anyagot és napirenden volt vasból kőarchitektúrát csinálni, modern vásárcsarnokot román stílusban, modern pályaudvart régi székesegyházak szellemében építeni.<sup>5</sup> A felhőkarcoló, amelyek Newyork utcáinak sajátos képét adják meg, egy további lépést jelentenek a formanyelv alakulásában, amely persze még távolról sem mondható ma sem lezártnak. De az új anyag itt volt, számolni kellett vele és a francia meg német építészet rögtön észerevette, hogy itt ugyanazon probléma mered eléjük, mint amely annak idején a gótikus építész foglalkoztatta: egy új szerkezeti formából új kifejezéseket, új vonalakat, új szépségelemeket kifejleszteni. Csakhamar egy még újabb építőanyag csatlakozik hozzá: a vasbeton. Ez az építőanyag a vasnak nagyszerű húzó- és feszítőerejét, merész görbületi lehetőségeit érintetlenül hagyja, de azonkívül a kőnek hatalmas ellenállóerejét és statikai képességeit is hozzáadja a hidraulikus cement, melyben egy kitűnő, olcsó, fenntartásra sem költséges építőanyaggal gazdagodott a technika, az építőművészet pedig nagy, sima felületeket kapott, pompásan kezelhető masszákat, melyek a felület díszítését nemcsak, hogy meg nem tűrik, de technikai okokból csaknem teljesen kizárják. Ez az új anyag igazi forradalmat jelent az építészet történetében, mert az épület statikai törvényei dőltek meg általa. Azelőtt, a kővel való építkezés idején, az egész épület csak a nyomás felvételével, a teherbírással számolt, míg az új építkezéssel a nyomás és húzás ugyanazon anyagon vált lehetségessé és így a régi formák egyoldalúsága helyett a legkülönbözőbb kombinációk váltak lehetségessé. Megint csak a mérnökesztétika problémái voltak tehát, amelyek megoldásra vártak: a konstruktív formák megelevenítése, minél

<sup>4</sup> Max Schmidt: *Die Geschichte der Kunst im XIX. Jahrhundert.* I. k. 74. 1.

<sup>5</sup> E. Beutinger: *Die künstlerische Gestaltung der Industriebauten.* 154. Flugschrift des Dürerbundes.

kevesebb anyaggal minél nagyobb erő kifejtése és szándékos elhagyása mindannak, ami az összbenyomást, a harmóniákat megzavarja.

A kezdeményezők franciák voltak, az amerikai építészek adták meg az újfajta építkezésnek a legerősebb lökéseket — a newyorki<sup>6</sup> és bostoni pályaudvarok technikai szépsége megkapó —, de a legtöbb céltudattal a németek dolgoztak az új anyagokkal. Az utolsó tíz év története a német gyárépítésben olyan példákat teremtett, amelyek a legszebb reményeket nyújtják a vas és vasbeton stílusteremtő erejére vonatkozólag. Hugo Taut pompás gyárépületei, a münsteri hid gyönyörű lendülete, Erlwein drezdai gáztartálya, Poelzig monumentális kémiai gyára Lubauban, az 1910-iki brüsszeli kiállítási csarnok és a víztorony megkapó bizonyítékai voltak e technikus művészet fejlődésének. Az oszlopok arányossága, a pompás ritmikájú tömegek, a nagy és merész ívformák, a gótikus épületek karcsúságával vetélkedő vaskonstruktíofinomságok olyan akkordokat ütöttek meg, melyekben egyaránt érezhető volt a kalkuláció biztonsága és a művészet merészsége. Bizonyos, hogy ebben a mérnökművészetben is Behrens Péter alkotásai a legkülönbek. Egy tekintet az A. E. G. turbinacsarnokára elárulja, hogy milyen virtuóz mestere ezeknek az anyagoknak Behrens. A műkő, a vas és az üveg hatalmas arányai felejthetetlen impressziókat keltenek az emberben. A vasbetonból öntött sarokpillérek, a vasból alkotott váz s a tömör, erőteljes oromzat, mintha egyetlen darab kőből volna faragva, — az egészről szinte kiérzik, hogy a dinamógépek, a munkászekek, az emberi teremőerő dómját alkotta itt meg a művész...

Kétségtelen, hogy a vaskonstruktíók szépsége sehol sem érvényesül annyira, mint a gyárak, közlekedőeszközök, a modern technika nagyüzemeiben. S így, amikor a Werkbund az iparművészet területét új, technikai mezőig tágította ki, természetesen a vasúti pályaudvarok esztétikáját is ápolja,<sup>7</sup> mert ez úgyszólván egyesíti magában mindazokat a magasépítészeti lehetőségeket, melyek az új anyagok s az új szerkezeti formák számára nyíltak. Másfelől a nagyközönség kényelme és kívánalma sehol sem érintkezik olyan közvetlenül a technika kultúrájával, mint épen a közlekedési eszközökben, ahol a jó vasúti kocsikkal, a kellemes étkező- és hálókocsikkal, az ízléses várótermekkel és a menetsebesség biztonságával és pontosságával együtt kell fejlődnie a vasúti pályaudvar külső és belső képének is. E részben is igen jelentős az a haladás, amelyet a mérnökesztétika főleg a vascsarnoképítés fejlettségének köszönhet és ha általában e tekintetben a német pályaudvari építkezés nyújtja is a legjobb példákat, elvitathatatlan, hogy ízlés és egységes kiképzés szempontjából a Saarinnen Eliel finn épí-

<sup>6</sup> Kivált a New-York Central-Stationnak 1913-ban elkészült hatalmas állomását, Whitney Warren építész munkáját, óriási méreteit, megkapó térhatását, a rajta elosztott 186 darab huszemelletes ház egységét, a széles, templomszerűen tágas csarnokokat dicsérik. V. ö. P. Jessen: *Reisestudien. Kunstgewerbeblatt.* 27. k. 221. l.

<sup>7</sup> *Der Verkehr. Werkbund-Jahrbuch* 1914. Idevágó tanulmányok E. Osthaus és W. Gropius tollából.

tesz által konstruált helsingforsi pályaudvar ezeket is túlszárnyalja. Természetes, hogy a vaskonstruációk e téren való alkalmazásában sem érte még el az építészek tehetsége a formatókélyt. Az első kísérletek e téren is bizonyos félénkséget mutatnak és például a lipcei vasúti pályaudvar építésénél az építészek még óvatosan a kőívek bolthajtásainak módjára hajlítják a csarnok vasbetoníveit, aminek talán az is oka, hogy a gótikával való analógiák kezdetben a középkori építési formák utánzására csábították a mérnököket.

Ugy tetszik azonban, hogy a művészi hatások fokozására rendelkezésre álló anyagokat sem vették még mind igénybe a mérnököképzészek. Mert a vas és vasbeton mellett az architektúrának még egy igen fontos anyag nyújthat jó szolgáltatásokat, amely szinte kiegészítő része amazoknak s ez az üvegtégla. Erőssége, biztonsága semmivel sem kisebb, mint az égetett tégláé, tűzállóképessége is épen akkora, de azon optikai tulajdonságánál fogva, hogy a felülről s az oldalról jövő fénysugarakat egyaránt átbocsátja, épen a csarnoképítkezésben a fény- és színszórás artistikumának egész skálája áll rendelkezésére az ötletes tervezőnek. Hogy e részben a dr. Keppler-féle német luxferprizmákkal milyen színhatásokat lehet elérni, azt az 1914-iki kölni világiállítás egyik legfeltűnőbb pavillonja, a Taut Bruno által épített Szépségtemplom mutatta meg.<sup>8</sup> Egy ház, amely jóformán egészen üvegből épült, csak egy oszloptalapat s az alapok épültek kőből, a bordák vasbetonból, a többi csupa üveg. A kiállítási épület szépségének s jelentőségének egyik csodálója, Linke,<sup>9</sup> helyesen mutat rá, hogy a szellemes tervező maga sem gondolja, hogy a mi klímánk alatt egy ilyen üvegház ilymódon célszerű szolgáltatásokat teljesíthetne, épen csak ama praktikus és hatásos alkalmazásokra akart figyelmeztetni Taut, melyek a mai életben az üveg számára kínálkoznak. Tehát nemcsak az udvarfödések, alapincézések, télikertek, gyárépülettetozetek megszokott alkalmában, hanem pavillonok, kertiházak, vásárcsarnokok, fürdők, verandák, luxusépületek, kiállítási csarnokok, bolt- és kirakatberendezések sokféle formájában is hálás segítőre talál benne az építész.

<sup>8</sup> Képeit és leírását közli a Werkbund 1915-iki évkönyve: *Die Durchgeistigung der Deutschen Arbeit*.

<sup>9</sup> Linke Felix: *Die neue Architektur* cím alatt a *Sozialistische Monatshefte* 1914. évf. 1433. lapján foglalkozik az üvegházzal és ekként írja le: A kölni üvegház nem egyéb, mint egy a csúcán álló, félig elsüllyedt hatalmas kristály, félig belemélyesztve egy foglalatba, amely oszloptalapaton áll s nem egyéb, mint egy tizen-négy betonélű üveghasáb. A hatalmas kristály tükörüveglapokból van összeállítva. Belül egy plasztikus üvegréteg van, amely gyengén sárgás színre hangolt szímfőniát szór a kristály belsejébe. A padozatból, mely színes üvegmozaikból van kirakva, kör épült, egy szökőkút vize csobog elő, transzparenssekkel világítva és egy kék tavacszába hull vissza. Az egésznek színhatását fokozzák Mutzenbecher Ferenc festett ablakai s az a hatalmas üvegcsillár, melynek koronaalakban sorakozó égőiből sokezer hektovatt erejű fény árad szét. A helyiségben üvegvitrinák sorakoznak finoman csillámló villanyüvegekkel. Az üveglapokat kívül egész vékony vasbetonbordák fogják össze, belül, a plasztikus üvegezést, sárgaréz-bordák tartják, amelynek közeit elektrolitikus úton töltötték ki.

Mi pedig arra gondoltunk a megoldásában még kissé kezdetleges formájú, de ötletességben megkapóan új Szépségtemplom láttára, hogy a technika, a kiállítási építkezés s a nagytőkés építőanyagvállalkozások hatalmas erőfeszítése itt öntudatlanul is a francia forradalmi Szépségtemplom álmodójának vágyát realizálta, ama Sobre-ét, aki az értelem templomát egy víz fölé emelt, hatalmas félgömbalakú épület formájában akarta megvalósítani, mert ebben látta a világ képét.

A dolgok természetében rejlik, hogy csak a nagy technikai és világszerte törekvések hazájában, Németországban keletkezhetik ma az új forma, amely az építészetet vajdásaiból stíluskialakuláshoz fogja lassan juttatni. Epen az industrializmus arányai egyetlen európai országban sem bontakoztak ki oly rohamosan, mint Németországban s mialatt Anglia világszerte konjunktúráinak biztosítását néhány ezer jó mechanikussal és néhány száz francia textilrajzolóval eddig még prolongálhatta, a németeknek csak a minőség fokozatos emelésével lehetett egy-egy lépéssel előbbre jutnia. Bizonyos azonban, hogy ott sem oly általános még a nagytőkének a művészi igénye, a gyárépítkezésnek kifejező formák felé haladása, mint azt az elsorolt pár jó példából hamis következtetéssel hinni lehetne. Szó sincs róla! A gyáros sehol sem az az eszményi lélek, a nagytőke Németországban sem a formakultusznak az a szende istápolója, aki feláldozza a profitot a szépségimádatnak. De a gyárépítés és az egész ipari architektúra elválaszthatatlan ott a munkáskérdés szociális, higiénikus és kulturális oldalaitól, azokból sarjadt ki és a kor hatalmi körének kifejezése ül ez az építészeti faédegen. S minthogy vitathatatlanul Németország halad elől a munkásokról való szociális gondoskodás tekintetében általánosságban, bizonyos, hogy a gyári s ipari építkezésnek is ott kell keresnünk leghaladottabb formáit.

S itt megint csak a nagytőke bőkezűbb és belátóbb felfogásától lehetett több haladást várni, mint a kalmárkodó középfajtájú tőkésuralomtól. Beutinger az ő kis tanulmányában<sup>10</sup> megállapítja, hogy a kapkodás, az összevisszaság a tizenkilencedik század második felében volt a legnagyobb az ipari építészeten belül. Régebben a gyár, helyesebben a kereskedelmi ház, a raktár és a lakóház egy épületben volt. Földszint voltak a raktárak, az üzemek és az expedíció, a környező udvarokon, pincékben zajlott le az üzleti forgalom, az első emelet volt a lakóház s a második meg a felsőbb traktusok szolgálták a számlák, holmik összegyűjtésére. Csak a tizenkilencedik század elején szűnt meg ez a patriarchális állapot: a lakóház különvált a gyártól, mikor a posztó-, porcellán-, sör- és lőporgyárak keletkeztek. Az ipari üzem önállósulni kezdett, de nem mondott le az esztétikai igényeiről: a tiszta, céltudatos formákról, a jó anyagokról, az elrendezés ízléses voltáról. Epen ezek a régi üzemek, ezek a kicsiny, de építészeti tudással megalkotott gyárak nyújtják a legjobb példákat a mai építésnek arra, hogy miben kell kifejeződni a gyárépítés művészetének az anyagtisztaság és a formanyelv egyszerűsége mellett. Ezek a kőből, nyers vagy ége-

<sup>10</sup> Beutinger: *Die künstlerische Gestaltung der Industriebauten.*

tett téglából finom arányérzékkel épített házak, ezek a gabonaraktárak, borszáritók, depók, malmok, melyek a vízparton vagy a város szélén erős kőpillérek, nyugalmas, szép körvonalakkal épültek, kéményeikkel, melyek nem felkiáltójelekként meredtek az ég felé, hanem mint tornyok emelkedtek ki a munka ez épületeiből, a finom silhouettekkel, melyek reárajzolódtak az épületekre és továbbreztentek a vízen, a szomszédépületen: egy nagy-szerű összhangot tudtak fejleszteni, hozzáilleszkedtek a környezetükhöz tudatosan és szervesen egy iparúzó munkásváros irányában fejlődtek. Az újkori város kultúrája, a nagyvárosi fejlődés kezdete, a munka és polgári társadalom megoszlásának kezdete volt e törekvésekbe írva. Tipikus épületek, egységes utcakép és mégis számtalan variáns, amelyek aszerint alakultak, hogy ama házban sört raktároztak-e el, bórserzést folytattak-e vagy vasat kalapáltak szorgalmas kezek. Mintha egy nagy család, egy munkaközösség, egy polgári törekvés várai lettek volna ezek a házak, ezek az áruházak, műhelyek, a modern városforgalom e dacos kezdetei s őrei, amelyek felváltották a hajdani védőfalakkal és bástyákkal körülvett harcos várost. A city-architektúra<sup>11</sup> szándékos kezdetei voltak ezek, névtelen építőmesterek becsületos alkotásai. Amde a fejlődés lassan keresztelte szándékaikat. Először a családi összetartozás érzése ingott meg, azután a munkás és munkaadó közömbössége következett, majd a tőke bomlasztó hatásai: a telekspekulációk, az utcák, terek, házak, közlekedőeszközök zavarai, városépítészeti felügyelet alatt, de az előrelátás teljes hiányával keletkezett városrészek, olyan bajok, amelyek a feltörő kapitalizmus nyomán a szabad verseny következtében természetesen jelentkeztek. A lakó-, a bérházakban és cottageokban összesűrített, a dolgozó, iparüzemekben és burokokban görnyedő s a mulató, szórakozó város útjai keresztelték egymást. A máról-holnapra való fejlődés, a bizonytalanságok és aggodalmak között hirtelen gazdagságra vágyó kapitalizmus, a közlekedőeszközök híján a munkahelyektől messzire el nem távolodó városlakó, a nappali s az éjszakai élet, a kereskedelmi irodák s a kulturintézetek, a tegnapi fejlődés maradványai és a stíluskapkodás szülőttei, a műemlékek és a vakolatreneszánszberpaloták, mindezek ordító összevisszaságba kerültek. Egység, rend és nyugalom nem volt a modern nagyvárosban, mert nemcsak építészetében, hanem gazdasági szervezettségében is hiányzott a céltudat.

Mintegy öt-hat éve, hogy az építészek, esztétikusok, újságírók és nemzetgazdák — közöttük olyan jelesek, mint Jansen, Sitte, Muthesius, Behrens, Kampfmeyer — irataikkal, tervekkel, felolvasásokkal s az egyesületek egész agitatori erőfeszítésével igyekeznek odakint az eszméket tisztázni és a megoldásokat nemcsak elméletben, hanem gyakorlatban is leszögezni. Legtisztabban talán Scheffler Károly irataiból lehet a modern nagytőkés társadalmi rendben épülő nagyváros irányvonalait s jövőben várható fejlődését kihámozni.<sup>12</sup> Nem romantikus tervek ezek, hanem egy új életformákba rendezkedő s új esztétikára

<sup>11</sup> Herbert Uhen: *City-Architektur. Kunstgewerbeblatt*. 1916, február.

<sup>12</sup> Scheffler: *Die Architektur der Großstadt*. Berlin 1913.



nevelkedett városi polgárságnak követeléseit, azon a fonalon elindulva, mely a már érintett városalakulási patriarchális állapotokkal kezdődik és a régi kisvárosból a távolabbi jövőt alkotó világvárosi kristályosodás felé vezet.

E fejtegetések, mérnöki és építészeti, városrendezési és szépítő egyleti törekvések lényege az, hogy a mai ember hármasság életviszonyának: a dolgozó, a pihenő és a szórakozó megkülönböztetését élő ember igényeinek megfelelően oly hármasság tagozatban helyezkedjék el a város, mely célszerű s jövőbenező rend szerint sorakozik. A mai város nem gyökértelen, sivár, falanszterialis szervezet, hanem a régi kispolgári, kézműves, műemlékekkel, patriciusházakkal és templomokkal megiskolákkal, múzeumokkal s kultúrintézményekkel ránk maradt város egyenes folytatása. Minden modern városfejlődésnek e régi magból kell kiindulnia, ebben kell a polgári és kereskedelmi munka gócpontjának lennie, a nagy áruházaknak, a kereskedelmi irodáknak, a városrendezés folytán megszűnő régi házak centrumából kell kiágazódnia. Az a bérház- meg lakóháztömeg, mely ide helyeződik s amelynek természetesen a környezethez kell alkalmazkodnia, nem stílusban, hanem méreteken, szellemben, önmegtagadásban, csak kompromisszum azoknak, kiknek közel kell lenniök a munkahelyekhez. Az emberi lakás, a nagyvárosi lakóház modern fogalmazása szerint, abba a másik tagozatba való, amely — nevezzük bérházkomplexumnak, cottagenak vagy kertvárosnak — megköveteli a park- vagy a lépcsőzetes építkezést, a faövezetes vagy előkertes kiképzést, a lépcsőzetes terraszokon emelkedő utakat, a nagy játszó- és sporttelepeket, a cityből kiinduló földalatti hálózatot s az egész telepet körülövező villamos közlekedőeszközöket. Erdőknek és kerteknek a városlakó ember egészséges romantikájához kell simulnia, munkáslakóháztöveknek és nagy családi háztöveknek, tisztviselőtelepeknek s általában a szigorú szociális törvények szerint szabályozandó telekpolitika áldásainak itt kell érvényesülniök, sőt a korom és piszok nélkül való ipari üzemek is ebben találhatnak helyet. A kettőt mintegy áthidalja a mulatásnak, szórakozásoknak, spektakulumoknak s idegenforgalomnak szentelt várostagozat s végül kiegészíti, egyben az egészről messze eltávolodik az a városnegyed, mely a dübörgő, füstös és kikötői, hajózási meg egyéb közlekedési szempontok szerint elrendezett gyárépületek helye. Egy kissé az íróasztali tervezés józansága érzik e fejlődési programmom de a nagyváros és annak építészeti stíluskérdése a gazdasági célok tisztázásának kérdése lévén, *elsősorban a városok polgárságának gazdasági, osztály- és munkatörekvéseinek, valamint életformáiknak rendezésétől s ha kell, kényszerű irányításától lehet várni egy új stílus keletkezését, mindennek pedig a mai viszonyok között a nagytóké s termelés alapjaira kell helyezkednie.*

<sup>13</sup> A nagyváros abban a pillanatban születik meg, mondja Scheffler, mikor a nagyipar megszületik s a világváros a világgazdasági törekvések (kereskedelmi vállalkozás, gyarmatosítás stb.) látható kifejeződése. Az ókorban Alexandria, Carthago, Seleukia, Róma voltak ilyenek. A mai Európában s Amerikában is minden nagyváros világgazdasági érdekek központja.

Senki sem fogja azt mondani e törekvésekről, hogy utópiák s reménységek szivárványa után futkosnak. Legkevésbé pedig az építészetről lehetne azt mondani, hogy amióta ez eszmék tudatában van, ne keresné a stílusprobléma megoldását abban, amiben keresendő: a gazdasági célok s a technikai lehetőségek magasabbrendű kifejezésében. Németországban is úgy van, mint nálunk, hogy az építészek kétharmad része üzleti alkalmazott, profithajszoló, művészettől gondosan távol maradó egyén. Ott is csak olyan földéhség, telekspekuláció, bankokrácia, bérházkazárnyaszisztéma van, mint nálunk. Talán csak az államnak építészeti s a városoknak szépítő hatáságai szigorúbbak és céltudatosabbak, kivált Szászországban s az északi részen. De elvitathatatlan, hogy van egy nagy és egységes közakarat, melynek forradalmi ereje megnyilatkozik ezerféleképpen s nem utolsó sorban a nagytökere gyakorolt szociális-észtétikai nyomásban is.

A kertváros- és munkáslakáskérdés hatalmas lendületet a szociális és kulturális célokkal párosult nagy munkástelepek és jóléti intézményeik: a Villeroy és Boch-, a Krupp- és a Karl Schmidt cégek óriási létesítményei: Essen, Duisburg, Heller au beszédes bizonyítékai annak, hogy az ipari centrumok egyúttal egy nagy összefoglaló esztétikai erőnek is fontos kisugárzó helyei. A fejlődés a tettek propagandáját kívánja meg az elméleti célkitűzések után. S a tettek e propagálói, mikor a forradalom terére lépnek — a történelmi múlt krónikájában lapoznak s azokat a lapokat folytatják, melyek a tizenkilencedik század közepén megszakadtak. Nem a klasszicizmus formáit s nem a kőarchitektúra szerkezeti sajátosságait, hanem a szellemét, mely azokat a városépítőket eltöltötte: a rend, az összetartozás, a gazdasági közösséggel telítettség szellemét. Magában Németországban is aránylag kevesen ismerik ma még Höger építészeti kiválóságát. Az ő épületei közül a legszebbek Hamburgnak egy régi, lebontott utcája helyén, a Mönckebergstrasseban épülnek. Ez a hanzeatikus régi város, polgári patricius családai, kereskedelmi házai, nagy kiviteli múltja keretében megőrizte egy darabját az ő hajdani szabadkereskedői hivatásának s a mai életben a régi, szolid és büszke polgári öntudat él tovább. Itt az ódon házakból, az irodákból, a raktárakból s a józan kalkulációk rideg, de becsületes szelleméből születnek meg Höger házai, tiszták, célszerűek, világosiak, vasvázal és üvegfalakkal, dísztelen egyszerűséggel, de odailleszkedve a nagykereskedelmi üzem céljaihoz s jóformán ilyen az egész ház-sor, az egész utca, a cityvárosnak ez az embriója. Itt is vannak persze még cifrázkodó vagy festőiségre törekvő, mai eszközökkel ódonságot mímelő és múlt századi gúnyában jelentkező házak, de Höger, Bensel s néhány építész pompás harmóniába tudták illeszteni alkotásaikat, épen azzal, hogy nem műemlékeknek fogták fel a régi hagyományokat, hanem élő valóságának, mely az új architektúrában továbbfejlődik és Hamburg levegőjében, vizében, nehéz kikötőmunkája ritmusában kapja meg az ő művészi egységét s helyi színezetét.

Mindezek persze csak kezdetei és inkább csak kísérleti elemei egy új stílusnak, melyben Németország gazdasági öntudata és szigorú diszciplináltsága érezteti meg az erejét. Hová

fognak kilyukadni s meddig fognak fejlődni, azt most, amikor ez új technikák még a folytonos tökéletesedés útján, az új vezetősémék a kialakulás állapotában, az új társadalom a gazdasági erőkoncentrációk útján van, tudni nem lehet. E részben a technika csodálatos meglepetéseket, nagy változások eszközeit tartogatja. Az ember életformái úgyszólván rabszolgafüggvényei ezeknek a technikai újításoknak, melyek pár évtized alatt mélyebben nyúlnak bele egész kultúránkba, mint a múltnak évszázados művelődési folyamatai. Elég egyetlen ilyen alakulóban levő procedúrára rámutatni: az öntött házra, amely Edison legfiatalabb találmánya és a vasformákba öntött betonból tizennégy nap alatt állítható elő s tehető lakhatóvá. Ha tömegesen gyártják, kilenc dollár havi bérért kiadva egy egész ház rentábilis.<sup>14</sup> Gondoljuk el, mily izgatató feladatok kezdetét jelenti ez nemcsak a házépítő tőkés vállalkozások kezében, hanem a művész szemében: egy ház, egy utca, egy egész város, melyben a rideg kalkuláció mellett, a típusnak örök egységében a változatosság eszméjét kell kifejeznie. Az egység adja meg a komor monumentalitást, fejezi ki a létezés mechanikus voltát, adja az utcásor nagyszabású ritmikáját s a változás viszi bele az individuális szépséget... Az építészek izgatottan várják ennek kínálkozó formamegoldásait. Fischer Theodor fémoxidokkal kísérletezik, melyek a betonba keverve annak színezését teszik lehetővé, Behrens pedig az 1910-iki berlini agyag-, mész- és cementkiállításon sarok- és homlokzat kiképzéseket mutatott be, a vasbetonfalazat plasztikusabbá tételére. S ugyanakkor Amerikában, mint Holitscher tudósít,<sup>15</sup> már az egyes lakásberendezési tárgyaknak s bútoroknak cementből önthető formáival kísérleteznek.

Bizonyos, hogy az iparművészetben, épügetben, mint az építészetben, a stíluskérdés hatalmas arányú megoldásai várnak a ma s a holnap művészeire. Az új anyagok egy új stílusnak ágyai s belőlük egy közös munkát, közös kulturállapotot élő embercsoport társadalmi szükségletei fognak kifelé vetődni. Scheffler szép meghatározása szerint a stílus-szó nem kevesebbet jelent, mint kifelé projiciálását az életérzés ama belső egységének, mely terjedelmes embercsoportokat összefog. És ama nagy rázkódtatások csillapodásával, melyek a gazdasági erőkoncentrációk természetes járuléka, önként kell elkövetkeznie a megfiggadás korszakának s ezzel együtt a stíluskérdés megoldásának is.

<sup>14</sup> Fritz Hoerber: *Das gegossene Haus als zukünftiger Typ unserer Baukunst.*

<sup>15</sup> Arthur Holitscher: *Amerika von heute und morgen.*

# SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

## Jászi Oszkár: Franz Müller-Lyer (1857—1916).

Müller-Lyer, a kiváló német szociológus, nem érte meg a béke eljövételét s azt az átalakulásokkal teljes új korszakot, mely a titáni mérkőzésre következni fog. A Sorsnak ez nagy kegyetlensége volt vele szemben, mert kevés ember volt annyira tudományosan felkészülve a rettenetes társadalmi konvulzió tanulságainak levonására, mint ez a müncheni vasszorgalm magántudós, kevés szem volt úgy megedzve nagy összefüggések, szédítő perspektívák befogadására, mint az ő, a természet és a társadalom kutatásában megtisztult szeme.

Müller-Lyer a szabad és eredeti szellemek közé tartozott. Nem voltak tudományos *vitrine*-jei (hogyan használjam), melyek a szűk szakmabeliség korlátjai közé szorították volna érdeklődési és megérzési képességét. Mint fiatal orvos és a strassburgi pszichiátriai klinika tanársegédje, odahagyta szépen meginduló pályáját, hogy lélektani és szociológiai kutatásoknak szentelje életét. Még pedig tisztán és önzetlenül. Nem a katedrát kereste, hanem az igazságot. Szabad ember volt úgy felfelé, a tudományos akadémiákkal szemben, mint lefelé a proletár dogmatizmussal szemben. Quesnay és Franz Oppenheimer mellett ő a szociológia harmadik maradvány orvosdoktora. Egyébként e két úttörő gondolkodótól mindenben eltérő az ő egyénisége. Míg ezek erősen deduktív elmék, egyetlen alapelvnek éleseszü, makacs, olykor az élet gazdag sokoldalúságát nem respektáló keresztülvívői: addig Müller-Lyer lényegében induktív és eklektikus gondolkodó volt, sok és eltérő gondolatelem, szerencséskezű egybekapcsolója, fáradhatatlan tény- és adatgyűjtő, művészi intuitív átérzője igen heterogén fejlődési tendenciáknak. Nemcsak külső szintetikus rendszerében, de belső természetében is a nagy pozitivisták, Comte és Spencer vérbeli rokona: világos gondolatok, precíz összefüggések kedvelője, aki az egész tudásanyagot racionális rendszerbe szeretné tömöríteni. Voltaképpen a Comte és a Spencer szociológiai életmunkájának folytatója ő: e két nagy úttörő utáni óriási új irodalmat igyekszik egy harmonikus világképben összefoglalni. De a hibái is a régi pozitivisták hibái, talán még fokozottabb mértékben. Pontos, gondos, végiggondolt pszicholó-

giai és filozófiai rendszer nélkül nyúl hozzá nemcsak a társadalmi élet tényeihez — amihez joga volna, mint minden specialista tudósnak —, hanem az élet, a fejlődés, a végső értékek problémáihoz is, ami szükségképp olykor nagy mélységek elsekélyesítésére vezet.

\* \* \*

Müller-Lyer szociológiai életmunkája a következő megfigyelésen alapul, melyet ugyan már előtte is többen hangsúlyoztak, de amely rá egy nagy átélés erejével hatott: Körülbelül a XVIII. század második fele óta óriási változáson megy át az emberiség. A társadalmi fejlődés inkább biológiai természetű folyamatból egyre inkább az emberi elme öntudatos munkája lesz, mely a társadalmi fejlődés törvényeinek kinyomozása alapján igyekszik minél jobban és sokoldalúbban kielégíteni az államokban élő embercsoportok testi és lelki szükségleteit. Müller-Lyer úgy látja, hogy az „összes emberi dolgok átalakulásának az a hatalmas folyamata, melyet kultúrának nevezünk, útjának túlnyomó részét úgy tette meg, hogy az embernek arról a legtávolibb sejtelve sem volt”. A szociológia megjelenése épp azt a fejlődési fokot jelenti, melyen az ember kulturális élete törvényeinek tudatára jut. Ennek az új lelkiállapotnak rendkívüli következményei lesznek: „Ha az ember régebben a kulturmozgással, mint egy ismeretlen hatalommal állott szemben, mely láthatatlan szálakon vezette az emberi nem sorsát: akkor soha nem pihenő szelleme ma azt remélheti, hogy a felismert mozgást mindinkább alávetheti tudatos akarátának és ura s mestere lehet a kultúrának, melyet addig, ösztönszerű létében elmerülve, mint vak végzetet túrt el maga fölött”.

Még csak nagyon a kezdetén vagyunk ennek az útnak. A *Kulturbeherrschung* elérésére mindenekelőtt magát a kulturmozgást kell megérteni. A kulturmozgás törvényeinek megállapítására Müller-Lyer egy oly kutatási módszert használ, mely „bár egyáltalán nem új, de amelyet a kultúra tudományában sohasem vittek következetesen keresztül. Ez a módszer a természettudományok összehasonlító módszere, melyet a kulturfejlődésre alkalmazva, *fazeologikus módszernek* szeretnék elnevezni. Ezen módszer szerint a kultúra összességét mindenekelőtt egyes főrészeire osztjuk: Gazdaság, Család, Társadalmi organizáció, Nyelv, Tudás, Hit, Erkölc, Jog és Művészet. Ezen területek mindegyikén azt a folyamatot, melyet az egyes kulturjelenségek a legrégebb időktől napjainkig vettek, a fokok vagy *fázisok* sorozatába osztjuk. Ha azután az egyes fázisokat egymással összehasonlítjuk, akkor bizonyos vonalakat fedezünk fel, melyek az egész fázisfolyamaton végighúzódnak. Ezek a *fejlődés irány-*

*vonalai.* Ezek a vonalak szintén megismerni engedik, hogy a kulturfeljlődés egy továbbhaladó mozgás, mely nem taláalomra halad tovább, hanem törvényszerűen bizonyos irányban. Azt a gondolatot keltik fel tehát bennünk, hogy kinyomozzuk azt az irányt, melyben a kultúra halad. Miután oly fejlődési út nyílt meg előttünk, mely nem csupán évszázadokon, de megszámlálhatatlan évezredekken vonul keresztül: eljött az idő, mikor az ilyen kísérletet nem lehet többé túlságosan merésznek nevezni”.

Ebből a nagyszabású tervből kiindulva, Müller-Lyer módszerét eddig a gazdasági és a geneomikus fejlődésre alkalmazta s ennek eredményeként a következő négy kötet jelent meg haláláig: *Phasen der Kultur und Richtungslinien des Fortschritts; Formen der Ehe, der Familie und der Verwandtschaft; Die Familie; Phasen der Liebe.* Ezenkívül sorrendben másodiknak, de tartalmilag elsőnek jelent meg: *Der Sinn des Lebens und die Wissenschaft: Grundlinien einer Volksphilosophie* című munkája, mely mintegy bevezető akar lenni a szociológiába s mintegy anticipálja Müller-Lyer kutatásainak általános eredményeit. Nagy munkájának folytatását a fáradhatatlan kutató következőkép tervezte: egy hatodik kötet az *államnak* lett volna szentelve; egy hetedik *az emberi elme történetének*, vagyis „a nyelv, a tudás, a vallási és a bölcséleti hit fejlődésének”; egy nyolcadik *az erkölcs, a jog és a művészet* fejlődésének; egy utolsó kötet az összes „irányvonalakat” és „törvényszerűségeket” foglalta volna össze.

Nem tudom, hogy ezekből a munkákból mik készültek el. Amennyire a Müller-Lyer dolgozási módszerét eddigi könyveiből megítélhetem, valószínűnek tartom, hogy hosszú évek során az egész *oeuvre*-n egyszerre dolgozott s azt a kötetet publikálta, amelynek tárgyáról leghamarabb sikerült gondolatait rendezni. Egy helyen maga is elárulja, hogy legrégebben az emberi elme fejlődési törvényeivel foglalkozik, sőt az erre irányuló kutatásai érlelték meg benne az egész szociológiai rendszer tervét. Ennélfogva remélni lehet, hogy a Müller-Lyer hagyatékában talán még lesznek kész vagy félig kész kötetek, mindenestre nagyértékű torzók, melyek világosságot fognak vetni sok fontos részletterületre.

\* \* \*

De vajjon lehetséges-e a társadalmi életet szigorúan körülhatárolt területekre osztani s minden ilyen jelenségkörön belül önálló irányvonalakat, fejlődési tendenciákat kimutatni? S mindenkifelett az élet, a lélek és a tömegelemek előzetes mélyreható elemzése nélkül s emez elemzések által nyújtott ideiglenes hipotézisek nélkül lehetséges-e bármely társadalmi jelenségkörhöz közeledni?

Ezen aggodalmak kézenfekvők és némileg jogosultak is. Ilyen mélyreható, szerves lélektani és tömeglélektani alapvetés hiányát élénken nélkülözzük ebben a nagystílusú kísérletben. Szerencsére azonban a Müller-Lyer módszere sokkal kevésbé leíró, mintsem az ember a programmból gondolná. Vezető szempontjai ha nem is teljesek és rendszeresek, de alapjukban helyesek és a tények tömkelegének elvi rendezését teszik lehetővé. Azt lehet mondani, hogy Müller-Lyer a történelmi materializmusnak egy tisztultabb, tágasabb és pontosabb módszerét alkalmazza. Elismeri a gazdasági fejlődési sor hegemoniáját, anélkül, hogy egyéb társadalmi jelenségsorok autonóm életét kétségbevonná. És ami ennél még fontosabb: a gazdasági sort magát nem tekinti valami elemezhetetlen *primum movens*-nek, hanem az emberi lélek egyik — hatásaiban legfontosabb — erő kifejtésének: „Mindig vissza kell emlékeznünk minden szociológia hallgatólagos előfeltételére, arra, hogy a kulturfejlődés hajtóereje *nem* a *milieu*, hanem az emberi agy, még pedig annyiban, amennyiben más agyakkal kölcsönhatásban áll. A gazdaság nem valami metafizikai entitás, mely minden mást megelőz és a többi szociológiai funkciókat a pórázon maga után vonja, hanem, az ember az ő különleges és sajátos hajtóerőkkel telített központi szerveiből épp úgy fejlesztette ki a gazdaságot, miként a többi kultúrát is veleszületett természetének megfelelően magasra emelte. Vagy más szavakkal: minden szociológiai funkcióban van egy az illető funkciónak megfelelő törvényszerűség, melyet a gazdasági fejlődésből nem lehet kimerítően megmagyarázni.” (*Phasen der Liebe*, 221. 1.) Ezt a jelentékeny gondolatot, ha nem is kielégítően, tudomány- és művészettörténeti tények kapcsán tovább így magyarázza: „Azt látjuk tehát itt a tudomány és a művészet területén, hogy *egész fejlődéssorok belső törvényszerűség szerint folynak le*, anélkül, hogy a sor egyes tagjai mindig új gazdasági ingerek által (*Anstöße*) volnának meghatározva. Természetesen ahhoz, hogy ilyen sorok lefolyhassanak, a gazdasági előfeltételeknek fenn kell forogniok; egészen úgy, miként valamely víztömeg esetleg csak akkor jöhet folyásba, ha például egy zsilipet felvonnak vagy egy akadályt elhárítanak; de nem a zsilip az oka a mozgásnak, hanem maga a víz, gravitációja.” (U. o. 213. 1.) Ez a fogalmazás nem egészen szerencsés, mert még szigorúbban el kellene választani az ok és az előfeltétel fogalmát, (Kétségtelen például, hogy minden felfedezésnek vagy műalkotásnak előfeltétele, hogy a tudós vagy a művész éhen ne haljon, de ez korántsem jelenti azt, hogy minden alkotásnak gazdasági okai volnának. Az egyén egyrésztől, az illető jelenség imminens kauzalitása másrésztől esetleg teljesen elegendő magyarázata a létrejött új eredménynek.) Vagyis

a Müller-Lyer vezető gondolatát oda lehetne pontosítani, hogy az emberi lélek gazdasági erő kifejtéseinek vezető jelentőséget tulajdonít, anélkül, hogy tagadná a többi lelki rugók (szerelem, hit, tudásvágy, igazságszeretet) autonóm, ha nem is egyenlően hatékony szerepét. Emellett tisztán látja a gazdasági erő kifejtés igen tetemes befolyását a többire, anélkül, hogy tagadná viszont ezeknek teljesen autonóm, ha csekélyebb hatását is a gazdaságra. Hogy az egyes fejlődési soroknak minő szerepe van az önfejlődésben, az minden egyes korszakban külön határozandó meg.

Csakis így felkészülve alkalmazhatjuk a fazeológiai módszert a történelemre. „*A történelem* — mondotta Hegel — *nem tanít semmit*. Mert a kulturfejlődésben az egyik fázis a másik után sorakozik s egyik sem hasonlít az előtte levőhöz, minden fázis *új*. A kizárólag a múltat leíró történelem tehát semmiféle tájékoztatást nem adhat a jövőndő fázisról vagy legfeljebb analógián alapulót, mely könnyen csalhat. De ha az egyes fejlődési fázisokat egy sorba hozzuk s minden fázist az előbbivel összehasonlítunk, akkor felismerhetjük az *irányt*, melyben a fejlődés halad és ez az irány olykor nagy határozottsággal mutat a jövőbe. Mert nem találomra halad a kulturfejlődés, hanem bizonyos iránytörvények szerint. És épp úgy, ahogy az organikus fejlődésben a törvényszerűségeket ki tudták mutatni (persze csak nagy előmunkálatok után), ezek szervesen túli folytatásában, a kulturfejlődésben is lehetséges lesz. Azt hiszem tehát, hogy az irányvonal a történelem kaotikus anyagából a szociológia birodalmába emelhet fel bennünket.” (U. o. 214. 1.) Müller-Lyer kétségtelen érdeme, hogy a társadalmi kauzalitás szigorú formulázása mellett is nem mechanikus, hanem *dinamikai szociológiát ad*, nem valami spenceri pusztá alkalmazkodást a kültermészethez, hanem alapvetőnek ismeri fel az egész sorban az emberi elme célkitűző és módosító szerepét.

A módszertani viták különben rendszerint meddők, a fődolog az, hogy minő eredményeket tud létrehozni valaki. Ebből a szempontból nézve a Müller-Lyer életmunkáját, azt lehet mondani, hogy eredményei jobbak és teljesebbek, mint rendszerének módszeres felépítettsége. Szép és termékeny szintézis az, melyet Müller-Lyer adott nekünk. Tudása és olvasottsága rendkívüli, rendező és szintetizáló ereje jelentékeny, intuitív megérzései fényt derítők, stílusa és szerkesztési módja elegáns és világos. Persze „fázisai és irányvonalai” nem ritkán mereven sematikus benyomást gyakorolnak, de a rengeteg és ellentmondó tényhalmazzal szemben olykor teljesen elkerülhetetlen bizonyos



önkéntes és elvi erőszakoskodás. De ez másrészt nagy előny is, mert az etnográfia és a történelem zavaros tömkelegében legalább ideiglenes rendet látunk, mely jó és használható föltevést nyújt újabb megfigyelések és bírálatok számára. Szabatos és világos tabellákban nem egyszer sikerült Müller-Lyernek régi iskolás nézeteltéréseket magasabb egységbe hozni. Ha már a szakbeli kutató számára is nagy segítség és gyakran termékeny ösztönzés a Müller-Lyer szintézise: a nagyközönség — se fogalom ebben az esetben a szellemi elittől a gondolkodó kispolgárságig és munkásságig kiterjed — szempontjából a legtermékenyebb olvasmányok közé tartozik. A társadalmi fejlődés leglényegesebb, legjellegzetesebb tényeit találja itt meg a merőben leíró történelemben és etnográfiában kifáradt és kedvét vesztett közvélemény. Gyakran mondják, hogy a történelem a legkonzervatívabb diszciplína. Igen, ha csak szűk korok lassú ritmusának leírását adja. Ámde a Müller-Lyer módszerével — hol évezredek fejlődésének legkiemelkedőbb etapjai vannak egymás mellé állítva — a történelem olyan perspektívákat mutat, melyük a legnagyobb mértékben alkalmasak az optimista reformvágy felkeltésére és megedzésére.

Müller-Lyer jól érti a jelentős férfias hittel néz a jövőbe: ezért a múlt összefüggéseiből is ki tudja válogatni a valóban jelentékenyt és a fejlődést meghatározót. Mint már említtem, szempontjainak friss sokoldalúsága üdítően hat a szimplista sablonokkal szemben. Bár a gazdaságpszichológiai fejlődési sor vezető szerepét tanítja: az *erőszak szerepét* olyan plasztikusan domborítja ki, mint csak nagyon kevesen, anélkül, hogy a Gumpłowicz—Ratzenhofer-iskola egyszerűsítő túlzásaiba esnék. Az erőszakban, valamint a csoportközi érintkezés által okozott *Gruppenbeeinflussung*-ban, tehát abban, amit ma külpolitikának nevezünk, a társadalmi fejlődés igen alapvető tényezőit látja és azok szerepét nagy meggyőző erővel dokumentálja. Bizonyára nem csekély érdem ez a háború előtti korszakban, ahol a szociológusok nagyon is hajlandók voltak szocialista-pacifista álmaikban a legősibb társadalmi realitásokról megfeledkezni.

Hasonló mélységgel és eredetiséggel tárgyalja a *feminizmus* problémáját. Ahogyan a feminizmust felfogja és igazolja, mint egy ősrégi munkamegosztási differenciáció legújabb hajtását: az munkája legtermékenyebb és legfrappánsabb fejezeteihez tartozik. A *Gesellschaftlicher Verband* és a *Familienverband* alapvető ellentétéről és küzdelmeiről szóló fejtegetései szintén rendkívül termékenyek és éleselmjűek. Az a szép meglátása pedig, hogy *korunk ideológiája messze elmaradt a gazdaságtechnikai lehetőségekhez mérten*, hogy társadalmi életünk szá-

mos diszharmoníája épp ez ellentét függvénye: szintén Müller-Lyer azon perspektíváihoz tartozik, melyeket a békekorszak kényelmes rutinja nehezen akart észrevenni.

De a Müller-Lyer ambíciója nem állapodott meg egy lehetőleg teljes szociológiai szintézis nyújtásánál, hanem ily irányú kutatásait mintegy csak előkészületnek tekintette egy *népies filozófia* megalkotására. Ezen nem egy olyan bölcseletet értett, „mely a műveltek számára túlalacsony volna, hanem oly világnézetet, mely oly nagy és minden iskolai veszekedéstől és szórászhasogatástól oly távol áll, hogy még a néplelket is képes volna a maga számára meghódítani”. Ez a cél Müller-Lyert annyira hevítette, hogy már mielőtt szociológiai rendszerével elkészült volna, publikálta filozófiai végkövetkeztetéseinek általános eredményeit *Der Sinn des Lebens* című kötetében. Müller-Lyer előtt ez a feladat főleg a következő szempontokból tűnt fel annyira fontosnak: 1. „A múltnak természetfeletti tanaiban (a teológiai és metafizikai gondolatrendszerekben) tökéletesen megfelelő és kielégítő filozófiája volt. A jelennek eddig nem volt része ebben a boldogságban. A természetfeletti világnézet túlélte magát. Kétely és kritika szétvágták gyökereit. Kinyilatkoztatás és kizárólag szemlélődő gondolkozás (spekuláció) nem megismerési források többé számukra. Egy filozófiának, mely korunk szellemi szükségleteinek meg akar felelni, tapasztalaton vagy a tények tudományos feldolgozásán kel] alapulnia s a tudomány talaján felépülnie.

2. Azok a kísérletek, melyek azt célozták, hogy ezt az épületet kizárólag a természettudományok alapján építsék fel, mind egyoldalúak, tehát tévesek és ki nem elégi tők voltak; véglegesen sikerteleneknek kell azokat tartanunk.

3. A modern kulturtudomány, a társadalomtan, a szociológia az emberi szellem számára a tényleges tudás egy új területét hódította meg. És ha az emberről való ezt a tudásunkat a természetről való tudásunkkal egyesítjük, akkor képesek vagyunk oly filozófiát létrehozni, mely kultúránkhöz méltó. Mert csak az emberről szóló tudomány lesz képes választ adni az emberiség nagy kérdéseire.”

Müller-Lyer ezt a nagyigényű programot, sajnos, nem valósította meg, mert amit nyújt, az tényleg nem új filozófia, hanem inkább bevezetés — még hozzá nem is alapos vagy kimerítő bevezetés — a szociológia problémáiba s kutatásai néhány fontosabb eredményének összefoglalása. A társadalmi fejlődés „irányvonalainak” végső szintéziseként Müller-Lyer ekként magyarázza az élet értelmét:

1. *Az emberiség végső célja a tökéletes állam.* Minden élő „jól organizált társadalma” az igazság, az igazságosság és a szóbeliség birodalmában.

2. *Az élet legfőbb célja a teljes egyéniség,* a szabad individualitás, a tökéletes ember. Az egyén rendeltetése az, hogy legbensőbb lényének megfelelően éljen; az ember minden észr szerű törekvése az *euphoria* felé tart. A társadalmi lény *euphoriája* csak a társadalommal való kölcsönhatásban lehetséges, mely nélkül képtelenség.

3. *E legfőbb ideálok elérésének útja a kultúra feletti uralom (Kulturbeherrschung),* vagyis a kulturfeljődés emberissé tétele a jól organizált és a szükséges tudományos belátással vezetett társadalom által. A *Kulturbeherrschung* semmi egyéb, mint a célszerű együttműködés és a kölcsönös segítségnek egy magasabb tudatosságú formája.

Nem lehet tagadni, hogy a társadalmi fejlődés főirányainak ilyen összefoglalása fontos támaszokat talál úgy a múlt tényeiben, mint a jelen célkitűzéseiben. Az is kétségtelen, hogy az ily irányú törekvések egy magasabb és nemesebb politika méltó, feladatai volnának. Végül az sem vitatható, hogy filozófiai világnézetnek a társadalmi fejlődés lényegére és értelmére is választ kell adnia s minden konstrukció, amely kizárólag egyéni introspekción alapszik, szükségképpen csonka és tökéletlen.

Mindezt megengedve, sőt méltányolva is s elismerve, hogy a Müller-Lyer társadalmi irányvonalaihoz minden teljes filozófiának állást kell foglalnia: másrészt lehetetlen észre nem venni, hogy az, amit Müller-Lyer ad, még korántsem filozófia, hanem legfeljebb némi szociológiai (alátámasztása, bizonyos demokratikus, szocialista és pacifista törekvéseknek. Inkább *haladási hit*, mint filozofikus válaszadás a lét legfontosabb problémáira. Müller-Lyer munkájának filozófiai része azon a pozitivistá előítéleten alapszik, hogy mivel sok-sok tévedés, hibás önanalízis, ténybeli tudatlanság volt a régi filozófiabaoi és metafizikában s mivel a természettudomány és a szociológia sok új, értékes és termékeny összefüggést tárt fel: *ergo* mit sem ér az az egész épület, melyet az emberiség legmélyebb gondolkodói több ezer éven át emeltek. Müller-Lyer sem veszi észre, hogy nemcsak a transcendentális metafizikát dobja el, hanem az ismeretelmélet, a morál s a vallásbölcselet legmélyebb problémáit nemcsak nem oldja meg, de azokhoz szinte még közel sem férközik. Müller-Lyer e tévedéseiben is a Comte s a Spencer tanítványa s oly mélyen beleélte magát nagy mesterei szellemébe, hogy észre se vette azokat a magy revizianista áramlatokat, melyek a pozitívizmus túlzott formulázásait ma már oly eredményesen ostromolják. Szerencsére Müller-Lyer jelentősége nem

szimplista filozófiájában, hanem komoly és alapos szociológiai szintéziseiben van, melyek beható stúdiumába bizonyára haszonnal fog elmélyedni a háború utáni nemzedék. A Társadalomtudományi Társaság kétségkívül egyik feladatának fogja ismerni a békeidőszakban részleteiben is megvilágítani s megbírálni Müller-Lyerner társadalmi irányvonalait és törvényszerűségeit.

## Móricz Miklós: Magyarország nemzeti jövedelme.

1. Fellner Frigyesnek munkája<sup>1</sup> azok közül való, amelyek a legnehezebben megfogható kérdésekről feltétlen biztossággal hangján beszélvén, feltétlen hitelt követelnek. Milliárdokról koronányi pontossággal beszél, és egyes igen fontos tömegszámítások alapjául a százalékok századrészét elérő pontossággal meghatározott hányadosokat vesz s mindenekelőtt ő maga az, aki az egész munkában sehol, egy sorban, vagy egy megjegyzésben sem adja példáját annak, mintha eredményeivel szemben bármilyen irányban kétségei volnának. Országoknak gazdasági erejét igyekszik megállapítani, először önmagukban, aztán egymáshoz mérve őket s eléggé bízik saját adataiban ahhoz, hogy két, egymástól a gazdasági szervezetnek majdnem minden tagjában eltérő ország gazdasági erőviszonyát százhoz mérve ismét az egységnek századrészét is feltüntető pontossággal határozza meg; ugyanígy méri a nemzeti tőke jövedelmezőségének fokát és elmélkedni tud azon, hogy az egyik állam gazdasági életében foglalkoztatott tőke hozama a másik államénál 1.40%-kal gyengébb. Ekkora biztosság ugyanolyan igényekkel áll a kritika elé is, és ilyen munkának elméleti megalapozása, felépítése, eredményei, jelentkező és várható hatása — mert politikai célzattal készülvén, részben ez a hatás méri a munka sikerét — ugyanolyan exakt módon bírálendő, ahogy maga a szerző dolgozott.

2. A munka elméleti alapjainak vizsgálata, sajnos, nem alkalmas arra, hogy azzal szemben bizalomra hangoljon, bár viszont hangsúlyozzuk, hogy ez magában még előre nem befolyásolhatja az eredmény helyességéről való ítéletünket. Ennek a munkának voltaképpen hiányzik az elméleti megalapozása, s hiányzik főként abban az értelemben, hogy a szerző nem maga teremtette meg elméletét, hanem töprengés nélkül, készen vette át másoktól, s munkáját ennél fogva legjobban azzal lehet jellemezni, hogy az mások által felállított képlet szerint végzett számítás. Fellner a nemzeti jövedelem meghatározását készen veszi s legfeljebb stiláris módosításokat tesz rajta és nem találjuk sehol nyomát annak, mintha kiindulópontját azzal a megnyugodni nem tudó utánszámítással, okoskodással és elemző munkával tette volna magáévá, amely szükséges ahhoz,

<sup>1</sup> *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme.* Budapesti Magyar Tudományos Akadémia kiadása 1916. 152 l. 7 tábl. Ára 6 K.

hogy egy régi alapra új alkotást emeljünk. Erre pedig annál nagyobb szükség volna, mert a nemzetgazdaságtanban nincsenek olyan pontosan kidolgozott törvények, amelyek a gyakorlati élet viszonyaira reáolvasva, kiegészítésre egyáltalában ne szorulnának, bármennyire igaz is egyébként, hogy azokból eredtek.

Fellner szerint, egyszerű szavakkal és egyszerű formában modván el azt, amit 5 könyvének lelegején annak kiinduló pontjaként alkalmaz, a nemzeti jövedelem összessége azoknak a gazdasági javaknak és értékeknek, amelyeket a nemzet újonnan előállít, vagy más módon megszerez, vagy viszontszolgáltatás nélkül nyer és élvez.

Ehhez a meghatározáshoz annak feltüntetésére, hogy mily módon fogja azt konkrétul alkalmazni, ezt fűzi hozzá a szerző: A nemzeti jövedelemnek belföldön keletkezett elemei közül számbaveendők az évenként újonnan nyert nyerestermékek, valamint a nyersanyagoknak a feldolgozás, továbbá a kereskedelem és a szállítás által biztosított értékelkedése, a külföldről eredő jövedelmek közül pedig a külföld által részünkre visszteher nélküli címen teljesített fizetések, ezek végösszegéből levonva a hasonló címeken általunk a külföldnek teljesített fizetéseket.

A meghatározás maga elfogadható, vagy legalább is olyan, hogy ha Fellner mélyebb elméleti szempontokból nem elemezte és munkáját annak alapján akarta felépíteni, nekünk sem lehet kifogásunk ellene, bár annyit még sem hallgathatunk el, hogy ennél a definíciónál nem lehet véglegesen megállapodni, mert a nemzeti jövedelem fogalmilag nemcsak összeg, hanem önmagában is megálló fogalom.

Azonban míg a definíció maga teljes, vagyis eléggé bővítetőnek látszik ahhoz, hogy alapján még akkor is az egész nemzeti jövedelemmel foglalkozunk, ha elméletileg talán más meghatározást tartanánk is pontosabbnak, az értelmezésben már Fellner hiányossá teszi, a nemzeti jövedelem elemei közül kihagyván a munkára felhasznált természeti erőket, a kereskedelem tárgyai közül kihagyván az ingatlanokat és a pénzt, és a nemzetgazdaság tényezői közül a tőkét. Felfogásunk szerint egyiknek elhanyagolása sem jogos; a természeti erőkre vonatkozóan ezt nem is igen lehet kétségbevonni, s még a pénzzel való kibővítés is olyan, hogy azt valószínűen maga Fellner is elfogadja jogosnak; a tőke szerepe azonban ebben a vonatkozásban vitás, és valószínűnek tartjuk, hogy Fellner szándékosan nem foglalkozott a tőke szerepével, nyilván annak az okoskodásnak az alapján, hogy a tőke működése a kézzel is fogható javak termelésében visszatükröződik. Mi azonban mégis azt tartjuk, hogy a nemzeti jövedelem közül épen annak a tényezőnek kikapcsolása, amely az egész modern gazdasági életet a maga képére formálta, egyetlenegy szempontból sem lehet helyes. Szerepét kétségtelenül nehéz lett volna meghatározni és helyét pontosan megszabni a munka keretén belül, azonban ez így lett volna rendjén, mert természetes, hogy a nemzeti jövedelemre vonatkozó kimerítő, mindenre kiterjedő számítás a legnehezebb elméleti gazdasági munka és komplikáltsága szinte elképzelhetetlen. A munka egyszerűsége ennél fogva ezen

az egy téren nem számít előnyül.

Az elméleti alaptól a módszer vezet az eredményhez, s ez a módszer Fellnernél igen bizonytalan. Az objektív és szubjektív módszer között választ, itt sem elméleti megfontolásoktól vezéreltetve, hanem tisztán arra irányítva figyelmét, hogy adatai melyik módszernek használatát engedik meg. Az objektív módszer jobban vonzza, s szerinte annak „döntő előnye, hogy segítségével az egész nemzeti jövedelem számszerű becsléséhez juthatunk”; azonban nem tudjuk pontosan, mire érti ezt, mert hiszen a szubjektív módszernek is kétségtelenül ugyanez a célja és konkrét munkában mindenesetre ugyanez lesz az eredménye is. Úgy tűnteti fel, mintha a két módszer között olyan lényeges módszerbeli különbség volna, hogy annak a számszerű eredményben is kifejezésre kell jutnia, s a szubjektív módszer „csak a megadóztatott összjövedelmet fogja eredményezni, nem pedig a nemzeti jövedelmet”, amit ismét nem egészen világosan és nem is egész pontosan állít, mert hiszen a szubjektív módszernek a jövedelmi adóstatistikai adatok csak segítségére lehetnek, ha azok a bírálatot tényleg kiállják, de semmiesetre sem merülhet ki a szubjektív módszer azok alapul való felhasználásában. Végeredményben azonban a szerinte tényleg fennálló nagy elvi különbségek mellett is mind a kettőt együtt használja és arra az eredményre jut, hogy „a nemzeti jövedelem kipuhatólására alkalmasabb a tárgyi módszer, — annak pedig nincsen akadálya, hogy a tárgyi módszer keretében egyes jövedelemforrások, értékét az anyai módszer kiegészítő alkalmazásának igénybevételével állapítsuk meg”. Ennek a megegyezésnek eredménye a munka során az lett, hogy az tényleg egyik módszernek jellegét sem hordja magán kétségtelenül; a tárgyi módszer alapelvét megtartja annyiban, hogy a nemzeti jövedelem nagyságát a foglalkozási ágak tagolata szerint keresi, azonban míg az östermelés eredményét objektív módszerrel számítja, s ugyanúgy számítja a nagyipar egyik felének jövedelmét is, a nagyipar másik és talán nagyobb felében már szubjektív módszerre tér, vagy adatok híján arra szorul, és így keresi a kisipar jövedelmét is, amely pedig természetesen nálunk még mindig nagyobb fontosságú, mint a nagyipar, és ugyanígy kell eredményre jutnia a kereskedelemnél is; azonban az objektív módszer nála alig jelent egyebet, mint azt, hogy ahol ezt a módot használja, ott a termelési adatok körülbelül rendelkezésre állanak és neki csak egyes kisebb jelentőségű számításokat kell végeznie abból a célból, hogy a jövedelmek rétegződését elkerülje, a szubjektív módszer pedig az, amikor magának kell keresnie az alapot ahhoz, hogy konkrét eredményre juthasson. Ebben az értelemben kétségtelenül legszubjektívebb módszere az, ahogy a javaknak a szállítás, illetve a fuvarozás által biztosított értékelkedését azonosoknak veszi a fuvardíjak összességével (110. lap). (Azonban a fuvardíjakba nem számítja be a tengelyen való szállítás költségeit, hanem csak a vasutakét és a hajókét, sőt még a teherautókat sem.)

Módszerének pontosabb értelmezésére és magyarázására Fellner közli azt is, hogy milyen módon igyekszik a kettős beszámítás hibáját elkerülni. Erre vonatkozóan csak megjegyezzük, hogy felfogásunk szerint nem helyes a következő okosko-

dás: „Közgazdasági szempontból csak azok a kiadások, illetve javak tekinthetők termelési költségeknek, amelyek a termelés során megsemmisülnek, vagy felhasználatnak, anélkül, hogy abból valakinek haszna lenne.” Ilyen kiadások és javak ugyanis a termelés során aligha fordulnak elő, — azonban ezt maga Fellner sem gondolta ebben a szigorú formában, amely csak a fogalmazás hibájából fakadt. Abban viszont mi is oszthatunk! az ő felfogását, hogy a munkabér nemzetgazdasági szempontból nem termelési költség, de abban már nem feltétlenül, hogy a tüzelőanyag nem az, és ennek levonását legfeljebb a kettős számítás elkerülése céljából tartjuk helyesnek. Amit Fellner a személyes jövedelmekről mond, azt viszont elfogadjuk.

A munka elméleti megalapozásáról szóló megjegyzéseket tehát azzal kell lezárunk, hogy az alapul szolgáló meghatározás maga elfogadható, azonban az előrebocsátott részletezés már hiányosnak látszik, a módszer pedig egész bizonytalan. Azonban mindezt ne vonatkoztassuk az egész munkára, mert bizonyos, hogy a legjobb elmélet a pontosan keresztülvitt és helyes eredményre vezető gyakorlati számítás. De bizonyos az is, hogy mindez nem hangol előzetes bizalomra a munkának gyakorlati részével szemben.

3. Most ugorjuk át egyelőre a részleteket és kezdjük a bírálatát a végső eredményeken.

Fellner szerint Magyarország tiszta nemzeti jövedelme 6,7 milliárd korona. Beállítva ezt a számot az eredeti meghatározásba, számításai szerint Magyarországon évente 6,7 milliárd koronányira rúgnak azok a gazdasági javak és értékek, melyeket a benne állami egységét élő nép egy év alatt újonnan előállít, vagy másként szerez, vagy ellenszolgáltatás nélkül nyer.

A magyar nép gazdálkodásának eredménye tehát egy-egy keresőre átlag évente 750 K, egy-egy munkanapra pedig átlag 2,50 K, tekintettel arra, hogy 1910-ben keresőink száma összesen 8,950.000 volt és hogy átlag 300 munkanapot számítva egy évre, a magyar nép számára 2,68 milliárd munkanapot jelent. Az eredmény ebben a formában megvesztegetően elfogadhatónak látszik. El lehet gondolni, hogy a tiszta jövedelmi átlag Magyarországon 2,5 K, mikor a napszámbeérek a mezőgazdaságban átlag jóval alacsonyabbak, s mikor ez az átlag azt jelentené, hogy ha keresőink 40%-ánál a napi jövedelmi átlag 1 K, a többi 60%-nál már 3,33 K az átlag, s ha minden százból ötöt veszünk 10 K napi átlaggal, a többire átlag még mindig 2,11 K jut... Azonban mi azt hisszük, az eredménybe való ilyen belenyugvás csak bizonyos optikai csalódás és csak azt bizonyítja, hogy Fellner a tárgynak szánt módszerrel olyan eredményre jutott, amelyet legfeljebb szubjektív alapon lehet jónak érezni, s csak addig, míg több oldalról nem próbáljuk ellenőrizni.

Mert ennek az évi 6,7 milliárd koronányi értékű „tisztá” nemzeti jövedelemnek előteremtésében a magyar nép forgótőkéje körülbelül egy milliárd arany- és ezüstpénz, 2,5 milliárd bankjegy, 3 milliárd koronányi váltó; s ehhez csak a bankok és csak váltóban évente 16 milliárdot forgatnak meg, betétekben 5 milliárdot, jelzálogos kölcsönökben negyedmilliárdot; a postautalványon és pénzeslevélben 12 milliárdot, a posta-

takarékpénztár maga 10 milliárd körül és a külföldtől vesz az ország 2 milliárdért s elad neki ugyanannyiért. Mindez a gazdasági forgatag — jól tudjuk, hogy a külfölddel összehasonlítva csak játék, csak kísérletezés ez még — csak azért, hogy évi 6.7 milliárdnyi összes termelést hozzon létre. Ez lehetetlen, ezt az eredményt nem lehet az ország gazdasági tevékenységének eredményéül elfogadni, nem lehet annak szerves képébe tagként beilleszteni, ez azt nem méri egy ponton sem, — ez az eredmény csak rossz lehet. Annál rosszabb, mert Fellner tulajdonképpen ebben a nemzeti munkásság évi termelésének bruttó eredményét akarja meghatározni; a bruttó eredményt, vagyis mindazt, amit az ország egy év alatt egyáltalában előállít gazdaságilag mérhető értéként, s csak arra vigyáz, hogy kétszer ne számítson egyes részleteket. Így pedig nem az a legvégső következtetés, amit Fellner von le, hogy a nemzeti vagyon nálunk évente 16,23% járadékot hoz (138. l.), hanem az, hogyha a nemzeti vagyonnak szintén általa megállapított adata helyes, akkor a magyar nemzet a kezében lévő vagyontömeget hat év alatt tudja csak egyszer megforgatni, ami ugyancsak extenzív kihasználásra mutat, mikor ezt az arányt még a földbirtoknál sem lehet elfogadni. Mi a magunk részéről sokkal magasabban keressük a nemzeti bruttó jövedelem határát: valószínűnek tartjuk, hogy az tízszeresét is eléri annak az értéknek, amely kivitelünkben szerepel, és ugyanúgy, ahogy a kifelé irányuló forgalom is legfeljebb tizedrészét teszi a belforgalomnak. Ez azonban csak sejtés, bizonyos azonban, hogy felfogásunk szerint a Fellner eredménye nemcsak kiegészítésre szorul, hanem a valóságnak csak egy hányadát éri el.

A valódi eredményt új, s az eddiginél biztosabb alapon lehet majd csak pontosan meghatározni, azonban a Fellner által elfogadott alapon is vannak megjegyzéseink a részletekhez is, különösen pedig az ipari és kereskedelmi részhez.

A mezőgazdaságnál és az östermelésnél Fellner szigorúan a hivatalos adatok alapjára helyezkedik, s itt legfeljebb annyi lehet feltűnő, hogy azokkal szemben nincs kritikája és nem próbálja meg ellenőrizni őket, holott statisztikai módszereink még nem forrottak ki eléggé. Konkrétul erre az egész részre csak annyi megjegyzésünk van, hogy az állattenyésztésnél a húsnál elért értéknövekedést helyesen az iparnál kellett volna elszámolni.

Az iparnál azonban már elveszti ezt a biztos talajt és nem tudja mással pótolni; nem menthető hiba mindjárt a malomipar eredményénél az, hogy Fellner csak a 469 kereskedelmi malom őrlését veszi számba, a 18.000 vámörlo malomét nem, aminek az a magyarázata, hogy a Statisztikai Evkönyv, ahonnan Fellner merített, a vámörlo malmok adatait nem közli és ez a Fellner figyelmét ugyanúgy elkerülte, mint az, hogy az 1911—1913. évek átlagában termelt 48 millió métermázsza búzából, midőn ugyanebben a három évben kivitelünk átlag 4 millió métermázsza volt, az általa számbavett malmok csak 21,25 millió métermázsát dolgoztak fel (65. l.), tehát csak a búza-termésnél és a búzalisztnél körülbelül egy félmilliárd koronányi bruttó tételt hanyagolt el, mint a hiányzó 22 millió métermázsza búza ellenértékét, ami a malomipar tiszta jövedelmét végeredményben több mint 70 millió koronával növelné.



A rozsnál ez a hiba aránylag még nagyobb; az átlagos termés ezen a három éven 14 millió métermázsa, s az átlagos kivitel egészen kicsiny mennyiség volt, Fellner ellenben a malomiparnál mindössze 1.6 millió métermázsról számol el, holott a szeszfőzésnél szerinte (72. l.) csak 18.000 métermázsa rozst használtak fel. E két tétel helyesbítésén kívül a malomiparnál még tengerit, zabot és árpát is kellett volna számítani, mint amelyek részben szintén emberi étkezés céljaira szolgálnak. Mindez: együtt a malomipar által elért jövedelmet körülbelül megkétszerezi. Az adóellenőrzés alá eső iparágaknál az adatokat Fellner hiteles helyről veszi és jól is használja fel. (Sör-, szesz-, cukor-, dohány- és petróleumipar.)

A többi nagyipari ágaknál azonban már nagyon ingatag a Fellner által választott alap. Itt, mivel a nagyipart elválasztja a kisipartól, a balesetbiztosításban részes üzemek által bejelentett munkások összes javadalmazását veszi alapul és kétségtelenül szellemes módon ebből igyekszik a nyers termelés értékét megállapítani. A kulcs, melyet munkabér és termelés között használ, empirikusan van megállapítva. Ebben a csoportban viszont az a hiba fordul elő, hogy az építőipart Fellner teljesen kihagyja számításai köréből, holott 88,7 millió koronát tevő munkabérrel mindenesetre jelentős tétel ez. (Az egész, általa tényleg felhasznált munkabéradatnak több mint heted-része.)

A nagyipari termelés tiszta eredménye Fellner szerint kereken egy és egynegyed milliárd korona, azonban mint láttuk, számításaiból teljesen kihagyta az építőipart, a malomipart pedig legfeljebb felével vette fel; ez a két tétel együtt csaknem egy negyed milliárddal növeli a nagyipar hozamát. Ezenkívül pedig bizonyosra vehetjük, hogy ha az egyes iparágak jövedelmét nem ilyen nagy csoportok szerint veszi Fellner, hanem részletesen, sokkal nagyobb eredményre jutott volna, mert az átlagszámításnak ennél a módjánál a kisebb munkásszámmal dolgozó ágak nagyobb hozama az átlaghoz simul és eltöpi.

A kisipart megint újabb alapon próbálja Fellner megközelíteni: itt a munkások száma helyett a munkaadók adóalapját veszi, s ebben természetesen önkényes becslésre van utalva, mert egyrészt s különben helyesen a III. osztályú kereseti adó kulcsát túlmagasnak találja, azonban az a becslése, hogy az adótételt a jövedelem három és egyharmad: százalékának veszi, nem empirikus többé, mint a nagyiparnál alkalmazott átszámítási kulcsok voltak, hanem önkényes; és mivel 247.000 önálló iparost talál, aki adót nem fizet — tényleg pedig fizetnek ezek is, de nem III., hanem I. osztályú kereseti adót —, ezekre nézve már igen erőltetetten kell becslési alapot találnia. Holott itt is rendelkezésére állott ugyanaz; a kétségtelenül helyesebb alap, ahogy a nagyipar másik felénél számította a valószínű jövedelmet; a statisztikai adatok szerint 1910-ben volt 439.000 önálló iparosunk, s ha ezekhez segédmunkásul a kétszeres számítás elkerülése céljából nem veszünk is többet, mint 400.000 munkást, tekintettel arra, hogy a nagyiparnál kereken 600.000 munkást számítottunk, a kézműipar rendelkezett összesen 840.000 munkaerővel; ezeknek jövedelmét egyformáknak véve azzal, amit a nagyiparnál a balesetbiztosítás

kirovására alapul felvett összegből a nagyiparra nézve kiszámíthatunk, vagyis kereken 900 koronával, és ezt az összeget viszont, elfogadva a Fellner okoskodását, egynek vesszük a kisipar termelésének eredményével, a nála eredményként szereplő 436 millió K helyett kereken egy milliárdot kapunk. S ennek az alapnak valószínűségét növeli az, hogy a kisiparnál a munkaadókat együtt számítottuk a munkásokkal, s így legalább is valószínű, hogy az alapul vett átlagos jövedelem megegyezik azzal, amit a nagyiparnál csak a munkások adataiból számítottunk ki. Fellner számításának ennél a részénél nem hallgathatjuk el, hogy az adóalappal való kísérletezés sehol sem lehet kevésbé jogosult, mint Magyarországon és ezt neki is tudnia kellett volna. Azonban már abból is reá kellett volna jönnie Fellnernek arra, hogy ez az eredménye teljesen hibás, hogy az ő 436 millió koronás eredményét felosztva a 440.000 önálló kézműiparos között, egyre-egyre csak kereken 1000 K esik, ami szerinte is valószínű, azonban a kézműiparban foglalkoztatott 400.000 segédmunkás keresetére ebből már egyáltalában semmi sem marad, holott kétségtelen, hogy a kézműipar jövedelmében a segédmunkások munkájának megfelelő összeg is feltétlenül benne leszi. A becslés tévessége tehát itt ismét legalább 50%-os, hogy azzal a precizitással beszéljünk, amelyet nála látunk.

Azonban mi a magunk részéről valószínűnek vesszük, hogy az eredmény még annál is sokkal nagyobb, amely ezen az általunk kijelölt alapon kiszámítható. A magyar viszonyokat véve figyelembe, kétségtelennek látszik, hogy a kézműipari termelés eredménye még mindig nagyobb, mint a nagyiparé, vagy legalább azzal egyenlő értékű. Egymásmellé már azért sem lehet őket állítani, mert tényleg egymás számára, azaz a nagyipar legtöbb esetben a kisipar számára dolgozik. Ha Fellner a kisiparnál is megkísérli azt, amit a nagyiparnál tett, hogy iparáganként számita ki a valószínű jövedelmet, sokkal mélyebbre hatolhatott volna a magyar ipari termelés szerkezetébe és egész más eredményre jutott volna. A szövő-fonóiparnak, a ruházatinak, az élelmezési és élvezeti iparnak, a fa- és csont-, a kő- és föld-, az építő-, a vidéki kovács- és lakatos-, a szállodás- és vendéglősiiparnak sokkal nagyobb jelentősége van még a magyar ipari termelés szempontjából, mint azt a Fellner számításai mutatják, s végeredményben, gondos becslések és számítások után csak a kézműiparnál a többszörösét kellene kapnunk eredményül annak, mint amit Fellner kiszámít.

Ezenkívül pedig még van az iparnak egy ága, amely szintén nem becsülhető meg eléggé, amelyről azonban Fellner nem is vesz tudomást: a házi és népipar, valamint a vándoripar. Ezzel 1910-ben kereken 55.000 kereső foglalkozott, ami az előbbi alapon számítva, 55 millió koronát jelent. Lehet, hogy az 1000 koronás átlagot soknak fogják találni, de ezenkívül itt van még a népnek a statisztika által számba nem vehető módon kifejtett, de a nemzeti jövedelem elemei között igen nagy szerepet játszó háziipari tevékenysége eredménye, az, amely a gazdálkodás ös elemei közé tartozik és tulajdonképpen minden gazdasági életnek alapja: az odahaza, a család keretében, a saját szükséglet kielégítése céljából való otthontermelés. Egy

kritika keretében ezt a kérdést nem lehet eldönteni, azonban logikusnak látszik, hogy a nemzeti jövedelem becslésénél annak minden eleme számbavétecsék, viszont helyes volna mindenestre alapvető különbséget tenni ennek a jövedelemnek azok között a részei között, amelyek gazdasági forgalomba kerülnek s amelyeknek értékük ennél fogva tényleg megmértett, s azok között, amelyek a gazdasági forgalmon kívül maradnak, amelyeknek jelentősége azonban olyan nagy, hogy egyenest azokon nyugszik a nemzetgazdaságnak egész épülete. A nemzeti jövedelem problémájának még sok tisztázatlan kérdése van s azokat nem lehet egy többé-kevésbé ügyes és gyorsan megejtett számlálással kettévágni. A házi és népiparnál, s az otthoni ipari munka címén — gondoljunk csak arra, hogy a magyarországi kender- és lentermelésnek igen tekintélyes részét még mindig otthoni munka dolgozza fel ipartermékeké — elképzelhetetlenül sok milliót kellett volna még számbavenni, ha csakugyan az egész nemzeti jövedelmet keressük.

Az azonban még ha eddig nem megyünk is el, azaz még a Fellner által kijelölt alapon is az általa kimutatott 1.7 milliárd helyett az ipar hozadéka legalább 3.0 milliárdot tesz.

Ha az iparral Fellner nem végzett szerencsésen, a kereskedelem és a szállítás hozamával viszont olyan módon foglalkozott, hogy azon csak csodálkozni lehet. A kereskedelemnél alapul újra az adóeredményeket veszi és a 133.000 önálló kereskedő jövedelme szerinte 259 millió korona. Azonban ha számításai alapjául tárgyi módszert keres, akkor talán ilyenformán lehetett volna okoskodnia: Magyarországon az utóbbi évek átlagában a vasúti szállítás tett átlag? 800 millió méter-mázsát, aminek átlagos értéke a külkereskedelmi statisztika adatai alapján számítva, 26 koronájával kereken 20 milliárd korona; feltételezve, hogy ezek az árúk legalább egyszer mennek át a hazai kereskedelem kezén, s hogy az átlag keres 10%-ot, a magyar kereskedelem hozamát már évi 2 milliárdnál kell keresnünk; s ha tekintettel arra, hogy például a gabonaműveknél békében átlag 2—4% volt a közvetítő kereskedelem haszna, átlagban csak 5%-ot veszünk, akkor is egy milliárd az eredmény. A Fellner adata tehát mindenestre csak hibás lehet. Az adóalap a kereskedőknél még fokozottan bizonytalannabb, mint az iparosoknál; ezzel még kísérletezni sem lett volna szabad.

A kereskedelemnél azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a kereskedelemben megforgatott áruknak csak egyrésze érinti a vasutat. A megoszlás kutatására gondos számítások kellenének, és mindenestre azt kell gondolnunk, hogy a vasutakon kívüli áruforgalom nincs olyan nagy, mint a vasutak és hajók áruforgalma, de mindenestre jelentős tétel, ami a kereskedők jövedelmét ismét nagy összegekkel növeli.

Az azonban még ezenfelül is itt van nyílt és Fellner által egyáltalában nem érintett tételnek az ingatlanok forgalma, ami a béke utolsó három évében 0,9—1,5 milliárd korona körül mozgott, szintén tekintélyes jövedelmeket biztosítva a kereskedőknek és kétségtelenül növelve a nemzeti jövedelmet. Itt van továbbá a pénzzel való kereskedelem, ami átlagban

szintén 8—10%-ot jövedelmez s ami a sokmilliárdos forgalom mellett szintén nagy összegekre rüg.

A szállítás által biztosított értékelkedést pedig Fellner egyszerűen azonosnak veszi azzal, amit a fuvardíj tesz. Ezzel szemben azonban kétségtelen, hogy az áruforgalom csak extrém esetekben használja ki az áru szállíthatóságának szélső határát, hanem igyekszik minél kevesebb szállítással minél nagyobb értékelkedéshez jutni, vagyis a szállítás által teremtett értékelkedés is magasabban keresendő a kifizetett szállítási díjaknál. De ezenkívül igen nagy elnézés, hogy Fellner egyszerűen nem vette figyelembe az igáserővel végzett szállítást, ami szintén arra szolgál, hogy az áru értékét növelje. Vagyis ha elég gondosan számít, nem volna meglepő, ha ezen a címen is megközelítette volna a milliárdot.

Összegezve tehát mindazt, amit az iparnál és a kereskedelemnél ki nem elégítőnek találtunk a Fellner számításaiban, azt kell mondanunk, hogy ha az ipar hozamát legalább 3 milliárd körül kereshetjük évente, nem volna szabad meglepőnek találnunk azt sem, hogy gondos számítások a kereskedelem és a szállítás évi jövedelmeit s az azok által a nemzeti jövedelemhez szolgáltatott új elemeket szintén ilyen magas összeg körül állapítanak meg. Ez pedig azon az alapon, amelyet a számításokhoz Fellner kijelölt, a nemzeti jövedelmet körülbelül 10 milliárdosnak mutatja. Azonban még mindig fenntartjuk azt az állításunkat, hogy mindent teljes módszerességgel és tárgyilagosan számbavéve, a nemzeti jövedelmet még ennél is sokkal magasabban kell keresnünk.

4. Ezekután csak sajnálni lehet, hogy Fellner Magyarország nemzeti jövedelmét ugyanolyan módszer szerint számította, mint Ausztriát s hogy a kettőt egymás mellé állította, s hogy még a százalékos arányt is felrajzolta a kettő között, amint azt számításai magukkal hozták. A nemzeti jövedelemre vonatkozó számítások a gazdasági életen kívül maradó javakkal is kénytelenek számolni s azok a pénz mértéke számára alig foghatók meg, de a mérés még ott is csak bizonytalan lehet, ahol kereskedelmi javakkal dolgozik. Az osztrák adatok helyességét nem is próbáljuk ellenőrizni, csak arra utalunk, hogy az eltérés nagyobb az iparnál és a kereskedelemnél, mint a mezőgazdaságnál, tehát az új becslés mindenesetre aránylag is igen erősen növelné a különbséget a két ország gazdasági ereje között a mi rovásunkra, vagyis oly módon, hogy az a mi szegénységünket mutassa Ausztria gazdagsága mellett. Csak gondoljunk adatok és számítgatások nélkül arra, amit egyik érdekképviselőti titkár jegyzett meg olyan szellemesen a Fellner eredményére: Vajjon Bécsnek és Budapestnek a jövedelme úgy aránylik-e egymáshoz, mint 65,08 a 34,92-höz? S vajjon ez-e az arány Trieszt és Fiume, Prága és Temesvár vagy Debrecen között? Ez-e az arány a cseh és sziléziai iparos vidékek és a szepes-gömöri érchegység ipara között? A Fellner adatainak nincs valószínűségük és újra arra kell rátérnünk, hogy ez a hibás számítás annál jobban árt nekünk magunknak, mert tőlünk indult ki.

S vajjon mit várhatunk ennek a munkának politikai hatásaként? A legrosszabbat, amire csak számítani lehet: minden-

esetre azt, hogy adatait mások olvassák reánk.

5. A nemzeti jövedelem problémája a Fellner munkája után is megmarad problémának. A megoldást ezután is úgy kell keresnünk, mintha ez a könyv meg sem íródott volna.

## Czébely Domokos: Leibniz.

Ezelőtt kétszáz esztendővel hunyta le szemét az emberi gondolkodás egyik legnagyobb mestere, a „nagy század”-nak, a XVII-iknek leghatalmasabb s egyben legmélyebben szántó alkotó elméje, Leibniz, a *philosophus teutonicus*. Eppen nem tetszik időszerűtlennek megemlékeznünk róla most, róla, a nagy békítőről, aki minden erejével igyekezett eltéríteni XIV. Lajost a németek elleni háborúskodástól, aki megkísérelte az anyaszentegyháztól elszakadt felekezeteket ismét összehozni s evégből kidolgozott egy teljes teológiát, a *Theodicee*-t, azzal a céllal, hogy a kereszténység kvintesszenciájának megmutatásával közös dogmatikus alapot létesítsen valamennyi keresztény felekezet számára.

Társadalmi működésének másik alapeszméje a tudományos munka nemzetközi szervezése, szintén megszívlelendő törekvés, különösen ha hozzátesszük, hogy nagy háborúk és szociális átalakulások után sem hagyott fel vele. Minden nagyobb kulturcentrumban akadémiát igyekezett felállíttatni, Oroszországban Nagy Péter segítségével éppúgy, mint Berlinben, Lipcsében, Bécsben s nagyon szoros összeköttetésben állt különösen a párisi tudományos akadémiával s a londoni Royal Society-val is. E hajlandóságát bőven illusztrálják különféle tervei nagy, mindent felölelő tudományos folyóirat megalapítására, az akadémiák szövetségének s így a tudományos munka, egyöntetűbb, intenzívebb folytatásának gondolata, próbálgatásai tudományos alapon kidolgozott világnyelv megalkotására stb., legfőképen pedig hihetetlen méretű levelezése, mely csaknem pótolta az általa tervezett folyóiratot és nagyban hozzájárult a tudomány nemzetközi életének biztosításához. A nemzetközi nyelvre vonatkozó tervei nem oly érdekesek, mint maga a tény, hogy jó német létére főbb műveit az akkor domináló francia nyelven írta; levelezésének nyelve is francia és latin, nagyon kevés némettel keverve, tervezetéseiben is leginkább a két elsőt használja.

Tudományos egyéniségének fő jellemvonása az enciklopédikus ismeretnek Aristoteles óta el nem ért teljességre és a minden gondolkodóval és gondolattal szemben érzett jóindulat és ebből fakadó folytonos igyekezet a gondolatok igazságelmeinek megkeresésére. Csaknem érthetetlen számunkra, hogyan volt képes egyetlen emberi elme a legkomolyabb alkotásig menő elmélyedésre, éppúgy a jogi, történelmi és vallási tudományokban, mint a metafizika, formális logika, lélektan, matematika, geometria és fizika területein. Zsenialitásának talán még tudományos eredményeinél is fényesebb bizonyítékai azok a tudományos megsejtések, álmok, amiket hátramaradt s holta után is csak nagysokára napvilágot látott jegyzetei tár-

nak élénk. Nem képzelődések ezek, hanem pontosan kijelölt és módszertanilag körülhatárolt tudományos problémák, csodálatos valóságérzékkel megindított munkakezdek, melynek folytatásában áll mai napig a legtöbb tudomány előrehaladása.

Metafizikai nagy tette például Aristoteles metafizikájának a középkori hiányos értelmezésből való kiszabadítása s ebből folyólag a létezés dinamikus és szükségképen az individuumban rejlő mivoltának — *entelechiának*, *monasnak* — előtérbe állítása. Ezen az alapon fejlődött tovább az egész német filozófia s mai napig ennek a felfrissített aristotelizmusnak jótékony szele járja át. Ezért tekintik Leibnizot a német metafizikai idealizmus megalapítójának, *philosophus tentonicus*-nak. De ugyanezen aristotelesi forrásból ered a francia spirituaalista iskola is, mely Maine de Biran-on, a francia Kanton át, Ravaisson, Cousin, Janet, Lachelier közvetítésével Bontroux-hoz és Bergsonhoz vezetett s Leibniz Franciaországban ma is éppoly hazai filozófus és iskolai auktor akárcsak Németországban.

A logikában ő látta be először a kizárólag az identitás és inklúzió (bennfoglalás) relációkkal foglalkozó aristotelesi logika elégtelenségét és pillantotta meg a többi fontos relációk speciális elméleteinek s az általános relációtannak körvonalait melynek pár alapvető tételét fel is fedezte. Ezirányú eszméi manap a logisztikának, logikai algebrának nevezett exakt tudományban valósultak meg.

A lélektanban pompásan megfogalmazta az eszméletlen lelki tünetmények problémáját s itt is oly perspektívákat adott, melyeket fokról-fokra mindinkább igazolnak a megfigyelések.

Matematikai munkásságának fontosságát külön nem is kell hangsúlyoznunk, hiszen Leibniz egyik feltalálója a felsőbb, úgynevezett infinitezimális matematikának, mely a természet leírásában csodálatos hűséggel dolgozó eszköznek bizonyult; és a természetnek ez a pontos leírása tette lehetővé a nagy fizikai felfedezéseket s ezek nyomán a hő- és elektromosgépek szerkesztését. A matematika mai napig az ő nyomdokain jár, a differenciálszámolás még a jeleket is tőle örökölte.

A geometriában pontosan kitervezte a tér tudományának két nagyszerű elmélyítését, a Poncelet által később tényleg megalkotott projektív geometriát, valamint a Grassmann-féle *Ausdehnungslehre*-t.

A fizikában végül teljes szabadsággal elhatárolta az erő, munka és akció fogalmát, a tömeget csaknem egészen Machhal egyenlően értelmezte és egész általánosságában megfogalmazta az energia megmaradásának elvét, de ezek a gondolatai sem láttak napvilágot.

Tegyük hozzá, hogy mindezeket az absztrakt álmokat oly ember álmolta, aki nemcsak elnöke volt az általa alapított berlini akadémiának, hanem egyben könyvtárigazgató, udvari történész, a felsőbbíróság tagja, diplomáciai tanácsadó stb. stb. is volt. Az emberi szellem tevékenységének oly korlátlanságával és mélységével állunk itt szemben, amihez hasonlót talán csak Goetheben szemlélhetünk, s amilyenre sohasem lett volna az emberiségnek nagyobb szüksége, mint ma, mikor minden történelmi koroknál válságosabb korszakot élünk.

## Laczkó Géza: Émile Verhaeren (1855—1916)

A francia irodalom a legegységesebben, leginkább magából fejlődő szellemi produktumként áll előttünk, de legszebb korszakainak forradalmi, új mesgyére térési külföldi hatások eredményei. A középkor — a XIX. század mellett e legértékesebb időszak minden Nisard és Brunetière ellenére is, — ragyogó, gazdag irodalma, mikor kétszázados lassú romlásából újjászületik, az olasz *renaissance*-tól kér ihletet, formát; a XVII. század első igazi lendülete, a *Cid*, a spanyol realizmus ugródeszkájáról szökik a legpontosabb, legfinomabb lélekábrázolás magasságába; a XVIII. század, „a gondolat százada” angol eszmék szénével fűt forrongó kazánja alá; a romantikusok szemét a legokosabb asszony *De l'Allemagne* című könyve nyitja meg a középkor ihlető erejű kincseire; s a legújabb költészet enyhe északi, belga, inkább flamand lelki vonásokkal gazdagul. De ezek a hatások jelentkezésükben, tartamukban, átalakulásukban egészen másképp mutatkoznak, mint a németeknél és magyaroknál, ahol inkább megőrzik idegen voltukat s egyszerre többben is jelentkeznek: a francia irodalomban nincs, de lehetetlen még elképzelni is olyan korszakot, amelyben franciás, németes, latinos, magyaros költői modor együtt, egymás mellett éljen és virágozzék.

Ezért rendkívül érdekes az a tény, hogy az a két francia író, akit ma legnagyobb területen legjobban ismernek, magyaráznak és követnek, Maeterlinck és Verhaeren, belga ember, *poète belge d'expression française*, ahogy a franciák nevezik őket, pedig inkább *poète français d'expression belge*, mert francia nyelven ugyan, de a maguk szimbólumukkal rejtelmes, misztikus, katolikus, egyik a testi élet élvezetében, másik a szellemi rajongásban kiteljesedő lelküket, a flamand lelket írják meg.

„Van valahol a ködben — írja Remy de Gourmont Maeterlinck drámáiról — egy sziget s a szigeten van egy kastély, s a kastélyban egy nagy terem, amelyet egy kicsiny lámpa világít be, s a nagy teremben emberek vannak, akik várnak. Mire várnak? Nem tudják. Várják, hogy valaki bekopogjon az ajtón, várják, hogy a lámpa kialudjék, várják a Félelmet, várják a Halált. Beszélnek; igen, szavakat mondanak, amelyek egy percre megzavarják a csendet, aztán újra hallgatnak, mondataikat félbeszakítva, mozdulataikat be nem fejezve. Hallgatnak, várnak. Talán nem jön el? Ó, el fog jönni! Mindig eljön. Késő van, talán csak holnap jön el már. S a nagy teremben a kis lámpa alatt összecsoportosult emberek elmosolyodnak s remélni kezdenek. Kopognak. És ez az egész; ez egy egész élet, ez az egész élet.”

S ha Maeterlinck, ebbe a hangulatba elmerülve, új utakat mutatott az emberi érzelemnek, gondolatnak, felemelte csüggedt fejünket, megerősítette tétovázó lábunkat, olajat öntött mécsünkbe, hogy egy újabb lépést tegyünk az Ismeretlen felé: — Verhaeren, a nagy pathetikus, Victor Hugo óta az első nagy pathetikus és láttató a francia irodalomban, végig-

érezte, végiglelkесedte a kövér flamand földben tovább élő multat s megmutatta a gép, a füst, a hajó, a vonat, a nagy metropolisok küzdő hangyájának a gép, a füst, a kikötőben ringó hajó, a tragikus kalapácsoló, ércet zörgető zajjal tova-gördülő vonat szépségét, úgy, ahogy Emerson kívánta, az industrializmus olajos zubbonyú munkásának, a bankok pán-célszobái előtt nagy könyvet lapozónak s millió izzadó, dolgozó társának nem letűnt kor letűnt lovagjait, várurnőit s az ő lelkükhöz illő költészetet adott szórakozásul, erőt adó vizü for-rásul, de adta a ma emberének, a Mát:

S a templomablak, a Krisztus előtt térdre omló  
Századoknak nagyságában, mozdulatlan pápáival,  
Mártírokkal, hitvallókkal, remegőhöz lesz hasonló,  
Ha egy gögös vonat zúgva a város fölött átnyilall.

S ahogy a végbeli vitéz Balassi Bálint várostromnál leli halálát,  
Verhaerent gögös vonat tapossa sirba.

Műveiben, míg eljut ahhoz, hogy a nagy modern ipari test-vériség, a mindjobban egygé kovácsoló Világ öntudatra ébresztője lesz, végigéli szeretett, buja flamand földje egész életét, azét a földét, amelynek szügyig érő fűvében békén legel a tarka barom, lapályát messze-messze csak egy-egy templom-torony tűzi egyenletlenné: a multat, ahogy a németalföldi festők vásznain dalol élettől, zsiros nevetéstől, buja mozdulattól, véres pecsenyétől, csobogó bortól, duzzadó asszonyi testektől gazda-gon a zajos *kermesse*-ken s a jelent, amely kedvvel, élet-igenlés-sel, nemzeti öntudattal idézné vissza a letűnt idöket (*Les Fla-mandes*, 1883); azét a földét, amelynek ősi katholicizmusát a louvain-i egyetemi évek alatt közvetlen közelből szemlélhette, mint harcos, tudományos készséget s amelynek a klastromok csendes folyosóin aszkéta tisztaságban megörzött hideg rajon-gását gyermekként bámulta meg együttérző rokonszenvvel Szent Bernát bornhem-i klastromában (*Les Moines*, 1886).

Majd a híres három kötetben (*Les Soirs* 1887, *Les Debacles* 1888, *Les Flambeaux Noirs*, 1890) a sötéten látó vad képzelet pathetikus hatalmával a világkereskedelem középpontja, a füstös, ködös, kétségbeejtő, nehéz levegőjű, emberrel zsúfolt London, a vas és gép városa vagy a kátrányszagu, árbócos, gyárkéményes horizontú Liverpool és Glasgow nő szaggatott képekben elkínzott, zord lelke szimbólummá magasult másává. De a *Villages Illusoires* (1894) lapjain már lefejlett róla a modern költő lázas szép-keresése a dock-okban, a földalatin, a természetet eltakaró mai élet legmélyein s előttünk áll — csak e kötetben teljesen — a nagy szimbolista, aki kiemelte a kis falvak lakóit a kovácsműhelyből, kötélveréből, malomból s megtalálta a demokrácia igazi költészetét, amelyben a kovács nem sztrájkol, nyomorog, de énekét dalolva a Jövöt munkálja ütemesen üllőjén. A pálya fordul s Verhaeren művészete kitel-jesedik: a modern *élet ezer arca*, a börze, a *music-hall*, az óriási árúházak, a laboratórium, a kohók, hámorok, a kikötők, mind az a *tolongó erő*, amely mását alig bíró korunkat új csírázások örömeivel feszíti a rothadás alatt, a *csápos városok*, amelyek új, csúnyaságában nem ismert szépségű küzdelemre szívják



magukhoz az elnéptelenedő mezők lakóit, bűvös erővel villódznak fel előttünk: a nagy forrongások előestéjén ezer új munkában ziháló vén Európa megtalálta költőjét s a költő megtalálta magát benne (*Les Villes Tentaculaires*, 1895, *Les Visages de la Vie*, 1899, *Les Forces Tumultueuses*, 1902). Az aggodalom izgalma szent, rajongó ihletté vált s mind az az erő, amelynek lázas igyekvésétől remeg a föld, az erő, amely földrészt földrészrel összefűz, az erő, amely nagy testvéri közösséggé olvasztja a nagy fehér fajt, minden idegén kéjes, ujjongó érzésben viharzik át, benne remeg a mindent igája alá hajtó kaukázusi faj óriási ereje művészi feszülésben, ahogy a gőzgép hullámzó tüze öle halkan rezzenteti a manometer tűjét.

Mennyire elmarad ez európai hazafiság, ez egyetemesség mellett Kiplingnek, az angol faj dölyfös bárdjának éneke s mily megdöbbenő a világot most elborító vérzivatar, amely szétrombolta e nagy testvériséget és megérte költőjének halálát, aki a jelen költészetének uralkodó áramlatáról így vallott:

„A költészet, ahogy én látom, nemsokára egy igen világos pantheizmusba fog kitorcollni. Az egyenes és egészséges elmék mindinkább elismerik a világ egységét. A régi megkülönböztetések lélek és test, Isten és világegyetem között, elenyésznek. Az ember a világ nagy épületének egy darabja. Tudatában van az egésznek, amelynek részét képezi és megérti... Érti, hogy amaz átfogja és uralkodik fölötte s ugyanakkor átfog és uralkodik... Némiképen, csodamódon, azzá a személyes Istenné válik, akiben ősei hittek. Nos tehát, azt kérdem, lehetséges-e, hogy a lírai elragadtatás sokáig közönyös maradhasson az emberi hatalom ilyen gátszakadásával szemben s a nagyság ily hatalmas látványát magasztalni késsen. A költőnek más dolga nincs manapság, mint hagyni, hogy elborítsa az, amit lát, érti, megsejt s akkor fiatal, remegő, új művek pattannak elő szívéből, agyából...”

# KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

## Polgári demokrácia, agrarizmus és a zsidóság.

A magyar állam és társadalom feudális-burzsoá ötvözet, melynek jellegét a feudális elem túlsúlya adja meg. A politikai és gazdasági hatalomnak még ma is inkább a földbirtok az alapja, ha nem is jogilag, mint a nemesi kiváltságok, az ősiség idején, de ténylegesen. Ezzel szemben a magyar polgárság politikai és gazdasági jelentőség dolgában messze mögötte marad nyugati szomszédainak, amit rendszerint iparunk és kereskedelmünk fejletlenségével szoktak magyarázni. Ugyanerre a körülményre vezetnek vissza e magyarázat hívei azt a jelenséget is, hogy a magyar állam a jogegyenlőség elvének immár közel hetvenéves érvénye alatt nem tett lényeges haladást a demokrácia felé. E felfogás helyességének próbájára vizsgálunk kell, hogy az ipar és kereskedelem, helyesebben az ezeket a foglalkozási ágakat folytató népesség: a városi polgárság, nálunk Magyarországon csakugyan olyan tényező-e, amely előmozdítja a demokratikus irányban való haladást, más szóval megvan-e benne az akarat, hogy felvegye a küzdelmet a feudális agráruralommal. Ennek a kérdésnek felvetését a háború fejleményei különösen időszerűvé teszik.

A magyar polgárság már kialakulásában nem demokratikus irányt vett. Mint idegen elem, a nemzetiségi elzárkózás jegyében lép a középkori magyar társadalom osztályai közé, amely körülmény megakadályozza, hogy a városok virágzása idején az ország népéből gyarapítsa erőit. Majd a városok hanyatlása korában a helyett, hogy a rendi alkotmányt döngetné, maga is mint kiváltságos elem helyezkedik el benne s épp úgy ellenségbe minden haladásnak, mint maga a nemesség. A rendiség megdőlésében a polgárságnak semmi része sincs *s a jogegyenlőség uralmát olyan polgárság élvezi, melynek életéből kiesett a királysággal és feudalizmussal folytatott küzdelem.* Ez a polgárság most sem akar harcot a feudális agráruralommal a 48-as reformok kereteinek kitöltéséért, hanem, amint a rendiség korában nem annak megdöntéséért, hanem kiváltságok morzsáiért küzdött, úgy most, a jogegyenlőség korában, szerényen megelégszik azokkal az előnyökkel, amelyeket a tényleges hatalmat kezében tartó agrárfeudalizmus juttat neki. A 48-as reformok jogi demokratizmusa így állami és társadalmi berendezkedésünk lényegét csak kevésbé érinthette. A hatalom a megszünt rendiség urainak kezében marad, akik politikai észszerűségből az osztályöntudatra nem ébredt polgárságot előnyök nyújtásaival továbbra is megtartják eszméletlenségében.

A rendiségnek ezek a tradíciói politikai és társadalmi életünk-

ben ma is elevenen hatnak. Alig gyengítették azokat a rendiség megdőlése után a régi polgárságot felfrissítő elemek. Megindul ugyan mind fokozódó mértékben a falu vándorlása a városba, de ezeknek a rendiség nyomását még élenként érző elemeknek a megjelenése természetesen nem lehetett befolyással a minden demokratikus fejlődéstől irtózó városi klikkekre, amelyek kész szolgálai lettek minden kormányoknak. A falu menekültjeinél sokkal fontosabb jelenség a zsidók emancipálása és a városi polgárságban való elhelyezkedése. A zsidók máról-holnapra emelkedtek ki, nem a rendi, hanem a faji elnyomásból. A városi polgárság előbb velük szemben is reakciós álláspontot foglalt el s emancipációjuknak éppen a városok voltak a legnagyobb ellenzői. Az emancipáció után azonban a zsidók meglepő gyorsasággal alkalmazkodtak a helyzethez. A reakció hívei attól tartottak, hogy a minden társadalmi tradíció nélküli zsidóság a városokat demokratikus irányba fogja vinni. Ez a félelem aaptalannak bizonyult. Amint a régi polgárság nem akarta és nem tudta felvenni a küzdelmet az agrárfeudalizmussal, úgy a zsidóság túlnyomó nagyrésze — minden külső látogat ellenére — hasonlóképpen nem a demokráciáért való küzdelemben, hanem a történelmi osztályokkal való megalkuvásban keresi boldogulásait. Előbb megalkuszik a régi polgársággal s hamar ott látjuk ülni a városi kotériákban, sőt sokhelyt azok élén, együtt a patríciusok büszke utódaival. Majd, mint a napról-napra fontosságban és súlyban emelkedő hitelszervezet megteremtője és vezetője, megalkuszik az agrárfeudalizmussal. A városi polgárság egységét a zsidóság nem bontotta meg és az agrár- és városi feudalizmus érdekszolidaritása ma teljesebb, mint valaha.

A látszat talán ellentmond ennek. Hallunk hangos vitákat, tanúi vagyunk izgalmas összecsapásoknak. De ezek csak a tenger felületét fodrozó habok, melyek a beavatottat meg nem téveszthetik: a tenger mélye nyugodt. A viták elhallgatnak, az összecsapások elülnek s azok, akik mindehhez reményeket fűztek, ámulva és csalódva veszik észre, hogy minden a régiben maradt. Ha azonban nemcsak a felületre, hanem a mélybe is nézünk, úgy ezt természetesen fogjuk találni. Az agrár- és városi feudalizmus érdekszolidaritása két megcáfolhatatlan tényben nyilvánul meg. Az egyikre Sándor Pál 1916 február 4-én elmondott képviselőházi beszédében mutatott rá, seregszemlét tartva az agrárfeudalizmusnak azon képviselői fölött, akik ott ülnek a nagybankok és nagyvállalatok igazgatóságában. Végigmenve a *Compass*-on, bebizonyította, hogy „egyfelől az agrárizmus és a nagybirtokosok között, másfelől a bankok között a lehető legintimebb összeköttetések vannak”. Sándor Pál ezzel a ténnyel a bankokat iparkodott védeni, levonván azt a következtetést, hogy a történelmi nevek képviselőinek jelenléte mellett lehetetlen a bankoknak tisztességtelen üzletet folytatniok. Hogy ez a következtetés helytálló-e vagy sem, nem ide tartozik. Annyit megjegyezhetünk, hogy a mi véleményünk nem egyezik a Sándor Pál következtetésével. Föltétlenül helytálló azonban az a következtetés, hogy a bankok, a városi feudalizmus vezérei üzleti politikájuk

megvalósítása érdekében komolyan nem ütköznek meg az agrár-feudalizmussal, hanem megalkusznak vele és részesítik profitjukban.

A másik tényre az *A Cél* című folyóirat kiadványa mutatott rá, amely kivonatban ismerteti az 1910. évi népszámlálási adatait arra nézve, miként oszlik meg a népesség egyes foglalkozási ágak között hitfelekezetek szerint.<sup>1</sup> Az adatok nem egészen pontosak, mert a kiadvány a mezőgazdasági népesség adatainál elhagyta a női keresőket. E hibát mi kiigazítottuk s a következő, a mezőgazdasági népesség felekezeti megoszlására vonatkozó meglepő adatokat szükségesnek tartjuk leközölni:

Foglalkozás	Összesen	Ebből zsidó	
		Abszolút-szám	%
Nagybirtokos 1000 kat. holdon felül	1657	315	19.01
Középbirtokos, 200–1000 kat. hold között . . . . .	6573	1108	16.82
Középbirtokos, 100–200 kat. hold között . . . . .	12859	848	6.58
Haszonbérlo, 100 kat. holdon felül . .	5172	2515	48.62

Talán fölösleges hozzátennünk, hogy ezeknek az adatoknak az ismertetésében nem *A Cél* intenciója vezet bennünket, ha a magunk részéről sem mondhatunk le annak a feltűnő jelenségnek kommentálásáról, hogy a népesség alig 5%-át kitevő zsidóság a nagybirtokosok között majd 20%-kal szerepel. Mi nem hisszük, hogy a „politikusok és államférfiak kötelessége ez adatok alapján a fejlődésnek olyan irányt adni, mely a nemzet követelményeinek megfelelő, mert az egészséges, a nemzet múltjával összhangzó haladást biztosítja”.<sup>2</sup> Azt hisszük, hogy a haladásnak ezeknek az adatoknak az alapján tehető intézkedésekhez semmi köze sincs. A haladás nem a felekezetek szerinti megoszlástól, hanem lényegesen attól függ, hogy azok, akik a földet művelik, értenek-e hozzá. A fenti adatokat ez összefüggésben azért közöljük, mert az a tény, hogy a zsidók, a városi lakosság jelentékeny rétege, az ország népességének egyébként csak 5%-a, olyan tekintélyes számban vannak érdekelve a mezőgazdaságban: ugyancsak azt bizonyítja, hogy az agrár- és a városi feudalizmus igen szoros viszonyban van egymással. Azt bizonyítja, hogy az agrárfeudalizmus uralmának fenntartása érdekében nem zárkózik el a városi feudalizmus elől, hanem tért enged neki és ily módon részesíti a nagybirtokkal járó politikai hatalomban. Lehet-e józanul képzelni, hogy az a polgári társadalom,

<sup>1</sup> *Népünk vallás és foglalkozás szerint.* A füzet az adatok közlését a következőképp indokolja: „Szükséges ez adatokat azért is közölnünk, mert tudomásunk szerint, habár fontosságuk el nem tagadható, nem foglalkozott velük a szakirodalom s annál kevésbé a napisajtó. Szándékosan-e vagy nem, azt feszegetni itt nem óhajtjuk.”

<sup>2</sup> 2. 1.

melynek „kapitányai” a hatalmat gyakorló agrárfeudalizmus osztályosai, komoly küzdelmet folytasson ez ellen?

Ezek után világossá válik a politikai pártok összetételének és egymáshoz való viszonyának a kérdése is. Habár a mai országgyűlés kizárólag a vagyonosok parlamentje, képzelhető volna ezen belül is a pártoknak osztálytagozódás szerinti elhelyezkedése. Ha az agrár- és városi feudalizmus kapcsolata úgy, amint fentebb vázoltuk, nem volna élő valóság, akkor a mai parlamentben is volnának kifejezetten agrár és városi pártok. Ehelyett a jelenlegi pártokban együtt vannak mindkét irány képviselői. A pártok politikája állandó kompromisszum mindkét iránnyal. Ha látszólag az egyik oldalon támadják a bankokat, a másik oldalon pedig védik azokat, ez csak a szerepkiosztás dolga, a színpalak mögött a bőszen ellenfelek levetik álarcukat és az agrár-merkantil harmónia annál tökéletesebb. A pártok között nincs osztályellentét, a közjogi ellentét pedig teljesen idejét múlt a koalíciós kormányzat óta minden jogosultságát, a világháború folytán minden komolyságát elvesztette. Elvi különbség híján ma a politikai pártok személyi kotériák, melyeknek nincs egyéb programjuk, mint az, hogy *öte toi, que je m'y mette*. Bármelyik kotéria kerüljön is azonban kormányra, az agrár- és városi feudalizmus érdekszolidaritásán ez nem változtat s alig jelent haladást a demokrácia felé.

Ami a politikai pártok egymáshoz való viszonyára áll, ugyanaz áll az érdekképviselőkre. És ez talán a legdöntőbb bizonyíték gondolatmenetünk mellett. Az érdekképviselők legjobban tudják, mit akarnak a mögöttük álló érdekkörök. Az agrár és merkantil érdekképviselők egymáshoz való viszonyára a legélesebb fényt a háborús drágaság kérdésében történt állásfoglalás veti. Az 1915. év végén a Budapesti Kereskedelmi és Ipar kamara vezetése alatt az ipari és kereskedelmi érdekképviselők, valamint a Szakszervezeti Tanács együttes akciót indítottak a drágaság ellen azon az alapon, hogy a drágaság ódiума kizárólag az agrárfeudalizmust terheli. Ez ügyben ankétet tartottak és kimondották, hogy a drágaság súlyos teher az iparfejlesztésre és az iparra, mert a magasabb bérek mellett is csökkent munkaképességű munkást állít az ipar szolgálatába. Az ankéten az ipar és kereskedelem képviselői éles kifakadásokban törtek ki az agráriusok ellen, amit a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetségének nagygyűlése hasonló válaszból részesített. Már a *Köztelek*, amely nyilván mértékadóbb és jobban értesült a nagygyűlés szónokainál, azévi karácsonyi számában a következő szavakat intézi a városi feudalizmus vezéreire:

„Ezek az utcai fenegyerekek (a szocialisták tudniillik) kiállhatnak a porondra, de az ipar és kereskedelem képviselőitől mégis furcsa volna nyíltan az agrárvédelem ellen izgatni.

De hát miért is idézne fel a vámkérdés a magyar ipar és kereskedelem és a magyar mezőgazdaság között ellentétes osztályérdekeket? Bántjuk mi valakinek a jogos érdekeit, ha az agrár-vámok fenntartását követeljük? s ha tényleg oly nagyhatalom vagyunk, mint azt a merkantilista sajtó hirdeti, *nem érdeke volna az iparnak és kereskedelemnek, hogy velünk karöltve követelje*

*a nemzeti munka és termelés védelmét? Ha mindnyájan erre az egyedül helyes álláspontra helyezkedünk, akkor micsoda ellentétes osztály érdekeket válthat ki a mi sohasem: támadó, hanem csak védekező mozgalmunk?*

Ha Láczyék csakugyan az együttműködés barátai, könnyen elérhetik céljukat, csak *bele kell csapniok abba a jobba, amelyet a magyar mezőgazdaság folyton feléjük nyújtva tart, telve ipari vámvédelemmel, állami támogatással, viszonzásul az agrárvám-vevélemért.*

*Mondják ki végül a minket boldogító igent és szent a béke”*

Erre az ajánlatra a Kamara az 1917. év végén lejáró magyar-osztrák kereskedelmi és vámszerződés megújításáról szóló *Emlékirat*-ában adta meg az agrárfeudalizmust — úgy hisszük — teljesen kielégítő válaszát. Az *Emlékirat* 32. oldalán a következőket olvashatjuk:

„Ami pedig a drágaságot illeti, az amely súlyos teher hazánk fogyasztóközönségének a szempontjából, annyira forrása nemzeti jövedelmünknek is, amelyet Ausztriába kivitt élelmiszereink fokozott vételára fejében a külföldről is fokozunk, amire ez országnak nagy szüksége van. *Önálló vámterületre való áttérés esetén a speciálisan magyar drágaság bizonyára enyhülne ugyan, de nem anélkül, hogy a mezőgazdasági termelésünket súlyos válságba döntse, amelyen segitendő, tán még a drágaságnál is elviselhetetlenebb áldozatokat kellene iparunknak, kereskedelmünknek és általában városi lakosságunknak magukra vállalniok. Távol áll tőlünk, hogy ezzel a drágaság szószólói sorába beálljunk, de ha Ausztriából eredő ipari behozatalunk vámterhéért kárpótolni akarjuk magunkat, ezt mégsem tehetjük másképen, mint hogy az Ausztriába eladott mezőgazdasági termékeinkért is minél magasabb árat igyekszünk elérni.*”

E cikk keretében nem bocsátkozunk annak vitatásába, hogy lehet-e a drágaságot a nemzeti jövedelem forrásának tekinteni; nem fejtegetjük annak a gazdaságpolitikának az eszközeit, mely akár közös, akár önálló vámterület esetén egyedül könnyíthet a városi lakosság terhén és biztosíthatja az ország fejlődését; nem érintjük azt a kiáltó ellentétet sem, mely az *Emlékirat* és az ankét álláspontja között fennáll. Egyáltalán nem célunk polemizálni az *Emlékirat*-tal s idézett passzusát csak mint egyik dokumentumot közöljük arra nézve, hogy az agrár- és városi feudalizmus a fórumon mint dühös ellenfelek jelennek meg ugyan, de a háttérben, mikor érdekeikről komolyan van szó, készséggel tolják egymás szekerét — a dolgozó osztályok rovására.

Igen érdekes egyébként a Kamara álláspontja a vámterület kérdésében. Anélkül természetesen, hogy mi ezt a kérdést a demokráciával hoznók bármilyen kapcsolatba, megemlítendőnek tartjuk, hogy bár a Kamara többsége az önálló vámterület felé hajlott, mégis győzött a közös vámterület álláspontja — az elnök legszemélyesebb beavatkozása folytán. Emögött sem rejlik más, mint az agrárfeudalizmusnak tett koncesszió. Mert mit jelent a közös vámterület mai rendszerében? Jelent vámmentes kivitelt Ausztriába és jelent erős vámvédelmet a vámkülföld behozatalával szemben.

Nem akarjuk szaporítani bizonyítékainkat az agrár- és városi feudalizmus teljes érdekszolidaritása mellett. Ezek után az tel-

jesen kétségtelen. Csak arra az esetleges ellenvetésre akarunk kiterjeszkedni, hogy tudniillik a városi feudalizmus, a nagytőke vezérei nem az egész polgárság; ez a maga tömegében lehet mégis demokratikus, lehet a demokratikus haladás előmozdítója. Ezt az ellenvetést egyszerűen elintézhettek azzal a kérdéssel, hogy eddig az volt-e\*? De nem elégszünk meg az elintézésnek ily egyszerű módjával. Rámutatunk arra a tényre, hogy a városi lakosság sokkal nagyobb mértékben függ nálunk a városi feudalizmustól, mint a nyugati államokban. Nyugaton a kapitalizmus kifejlődését erős polgári osztály kialakulása előzte meg, mely, amint előbb megtörte az agrárfeudalizmust, úgy most fel tudta venni a küzdelmet a bank- és iparbárókkal is. E küzdelem folyik s abba mindjobban beleszól az ipari munkásság. Nálunk ellenben, miként már kimutattuk, a fejlődő kapitalizmus osztálytudatra nem ébredt polgársággal állott szemközt, melyet gazdasági fölényével rövidesen hatalma alá hajtott. Nincs ipar Magyarországon, mely nem a bankok kezében volna, vagy ha akadnak egyes kivételek, soká nem maradnak azok. A világcikkek kereskedelme is azon az úton van, hogy a bankok monopóliumává válják. Ez a mindent leigázó gazdasági hatalom a legnagyobb politikai hatalmat is jelenti. Az a polgárság, mely a legteljesebb gazdasági függésbe került a városi feudalizmus uraitól, nem képes azokkal szemben osztálytudatos, erélyes politikát folytatni. Az agrár- és városi feudalizmus érdekszolidaritását ez a polgárság—akár törzsökös patricius, akár zsidó — nem fogja megdönteni. Miként a rendiség korában uralkodó polgári oligarchiával szemben a városi lakosság tehetetlen volt, úgy tehetetlen ma a polgárság a városi feudalizmussal szemben. A magyar demokráciát nem a polgárság fogja megteremteni.

*Iván Miklós.*

## Polgári hadsereg Németországban.

A háború a hadseregen kívül is megváltoztatja a társadalmi élet képét. Minden háborús társadalom elűt a béke társadalmától. A legnagyobb belső átalakulásokat mégis a méreteiben leghatalmasabb háború teremtette meg. A társadalmi élet megváltozásának legradikálisabb fokát a német hazai segédszolgálat törvénye jelzi.

A hazai segédszolgálat a mögöttes országrészek társadalmi életében oly korszakot nyit meg, amelyik a korábbi polgári háborús társadalmi élethez úgy viszonylik, mint az általános védkötelezettség előtti korszak az általános védkötelezettség korszakához. Németországban minden férfi, aki már 17. évét betöltötte és aki még nem múlt el 60 éves, köteles valamely a hadvezetéssel, vagy a népesség ellátásával közvetlen, vagy közvetett kapcsolatban levő üzemben szolgálatot teljesíteni. A munkahely változtatásának szabadsága, a sztrájkjog a háború tarta-

mára megszűnt. Az állam mindaddig, míg a szolgálatra kötelezett személyeknek száma a szükségletet meg nem haladja, mindenkit, osztályhelyzetére való tekintet nélkül, segédszolgálatra kötelezhet. A nők segédszolgálatának kötelezettségét, a nőmozgalom elő harcosai egy részének sajnálatára, a német törvény nem mondja ki. Az indokolás szerint külső kényszer alkalmazása nélkül is elég női munkaerő áll a birodalom rendelkezésére.

*A minden férfi szolgálati kötelezettsége* csak egyik oldalát jelenti a polgári élet katonai rendezésének. Az államnak azzal a jogával, amelyik meghatározhatja, hogy ki köteles polgári segédszolgálatra, együtt jár az, hogy az államtól függ, mely hivatásban, vagy mely üzemben nincs szükség munkásra, melyik nincs összefüggésben a hadvezetéssel vagy a népesség ellátásával. Az új törvény szerint nem a társadalmi erők szabad versenye, *az állam mondja meg, ki dolgozzék, ki hol dolgozzék és hol ne dolgozzék.* Munkánélküli munkás ma Németországban kevés van. A társadalom átszervezése elsősorban nem friss munkaerők bevonását jelenti a társadalom munkájába, az átszervezésnek a legfontosabb feladata a társadalmi munka új megosztása. Minden üzemet az állam lát el a szükségesség bélyegével. Amely üzemet nem tart nélkülözhetetlennek, attól joga van a munkásokat elvonni és egy nélkülözhetetlen üzembe beosztani. Amelyik hivatásról vagy üzemről az a véleménye, hogy benne több munkás dolgozik, mint amennyire szükség van, attól elvonhat és máshová helyezhet munkásokat. Vállalatok léte és nem léte felett az állam dönt az erre a célra szervezett bizottságok útján. Ezzel a jogi alapelvvel rövidesen meg lehetne teremteni a Szocialista államot. Az elosztás szervezése után a háborús polgári élet, az úgynevezett háborús szocializmus második fokához, a termelés szabályozásához közeledik. Mi a társadalmilag szükséges, *mi az államilag megengedett termelés: ennek meghatározója az állam.*

Ha annak a bizottságnak, amelyik hivatások és üzemek szükségessége felett dönt, az a véleménye, hogy valamely üzem vagy hivatás ma a hadviselés vagy a népellátás szempontjából nem szükséges, vagy túlon túl el van látva munkaerővel, akkor a szükségtelen hivatásban vagy üzemben foglalatoskodó vagy fölös számban alkalmazott férfi megkaphatja az utasítást, hogy két hét alatt vagy keressen valamely szükséges üzemben munkát, vagy ha nem keres, akkor egy bizottság a határidő letelte után ki fogja osztani azt a munkát, amelyet büntetés terhe mellett köteles ellátni. Mindenki arra a helyre kerül, ahol az állam nézete szerint a leghasznosabban értékesíti munkaerejét.

A bizonyos korú férfiakra kiterjedő munkakényszer, a gazdasági és szellemi termelés felett való uralom, ez a két főoszlopa az új polgári hadsereg épületének. A kormány törvényesen szabályozott biztosítékok nélkül kérte a maga részére ezt a rendkívüli hatalmat. A birodalmi gyűlésnek sikerült Helfferich államtitkár erős ellenzése dacára jelentős alkotmánybiztosítékokkal körülbástyázni a munkásnak, illetőleg az alkalmazottnak a hely-



zetét az új törvény uralma alatt. A birodalmi gyűlés törvényben mondja ki, hogy a kényszermunka bérének az egyén és a család fenntartására elégségesnek kell lennie. Alacsony munkabér fizetése a munkást kilépésre jogosítja fel. De nemcsak a tisztességek munkafeltételek elvét jelenti ki a törvény, hanem olyan szervezeteket is teremt, amelyek a tisztességes munkafeltételeket meg is valósíthatják. A polgári élet militarizálása az *önkormányzati elv nagymértékű térhódításával* és a társadalmi szervezetek, különösen a munkás és alkalmazotti szakszervezetek bevonásával megy végbe. A gazdasági érdekképviselők és a szakszervezetek ezzel Németországban a kormányzás igen fontos elemeivé válnak.

Katonatiszteken, állami hivatalnokokon kívül a munkaadók és munkások képviselői ülnek azokban a bizottságokban, amelyek a polgári élet legfontosabb kérdéseiben döntenek. Az önkormányzati elv segítségével megalkotott bizottságok mondják meg: melyik hivatás vagy üzem szükséges, ki maradhat meg azon a helyen, amelyet a társadalomban régebben elfoglalt, kinek kell társadalmi helyzetét, munkahelyét változtatni. Hasonló alapon létesült szervezetek döntenek abban a kérdésben, otthagyhajta-e a munkás vagy alkalmazott valamely fontos okból munkahelyét, vagy nem. A bér elégtelensége, mint már említettük, a munka hely elhagyására jogosító fontos ok.

De az önkormányzati elv bevonása nemcsak ezeknek a szervezeteknek a megalkotásában jut érvényre. A törvény jelentős intézkedése, hogy az oly üzemekben, amelyek ötvennél több munkást vagy alkalmazottat foglalkoztatnak, *általános, közvetlen és titkos választójog alapján a munkások, illetőleg az alkalmazottak választmányt alakítanak*. Ezek a munkás, illetőleg alkalmazotti választmányok érintkeznek munkáskérdésekben a munkaadókkal és ha békésen nem sikerül a felmerülő eltéréseket elosztatni, akkor ipari, kereskedelmi vagy bányabírószághoz, vagy pedig a törvényben szervezett paritásos egyeztető hivatalhoz vihetik a munkások vagy alkalmazottak ügyét. A törvény tehát bizonyos mértékben a munkakényszeren kívül megvalósítja a szervezkedés kényszerének elvét. A mezőgazdaságban ilyen választmányok nem alakíthatók. Állami üzemekben, beleértve a hadsereg és haditengerészet üzemait, megengedi a törvény választmányok alakítását. Az állami üzemek közé csak a vasutakat nem vette be az erős parlamenti küzdelem dacára. Azonban a mezőgazdasági üzemekben, valamint olyan üzemekben is, ahol ötvennél kevesebb munkás vagy alkalmazott van, a munkafeltételekre vonatkozó differenciák esetén a munkások és alkalmazottak kérhetik az egyeztető bizottság döntését.

Az állami mindenhatóság elvét nemcsak a társadalmi szervezetek befolyásával igyekezett a parlament ellensúlyozni. A polgári segédszolgálat részleteinek a szabályozása csak egy *15 tagú parlamenti bizottság* meghallgatásával történhetik. A parlament hozzájárult az egész polgári társadalom militarizálásához, az állam viszontszolgálatul elfogadta az új polgári had-

sereg ügyeinek erős parlamenti befolyás és ellenőrzés alá való helyezését.

A birodalmi gyűlés elé került tervezet, amelyhez a belügyi államtitkár erősen ragaszkodott, voltaképp kerettörvényt akart teremteni. A keretet a kormányzat töltötte volna be szabadon. Azonban a kormány engedett a javaslat alapelvét elfogadó, de a munkakeresők, érdekeiért küzdő pártok nyomásának. Hisz a birodalmi kormány csak *ultima ratio*-kép gondolt a kényszerre. A szükséges munkaerőkről önkéntes jelentkezés révén akar elsősorban gondoskodni. Ezért szüksége volt az egész polgári társadalom munkakedvének a fokozására. Ez magyarázza meg részben, hogy nem ellenezte azokat a formákat, amelyek mellett a dolgozó néposztályok részt akartak venni a polgári hadseregben. Néhány pont kivételével elfogadtatták követeléseiket azok a politikai pártok, amelyek a parlamentben a szakszervezetek különböző irányait képviselték. A szociáldemokrata párt jobbszárnya kissé jobbra, a liberalizmus balszárnya és a centrum kissé balra tolódott és így együtt működtek a polgári segédszolgálat demokratizálásának angol-ausztráliai szociálpolitikai intézményekkel való átításának és így a munkás, valamint az alkalmazotti befolyás megerősítésének kérdésében.

Az egyetlen párt, amely a javaslattal szemben a merő ellenzés álláspontjára helyezkedett, a szocialista munkaközösség pártja volt. Nemcsak azért ellenezte a javaslatot, mert a hazai segédszolgálatban a militarizmus érdekében való hatalmas erőfeszítést látott, hanem ellenezte azért is, mert elvette a munkásoktól a sztrájkjogot; ellenezte, mert nézete szerint a törvény államszocializmust jelent a vállalkozók javára. Behozza a munkakényszert, de meghagyja a vállalkozó profitját. A szocializmus külsőségeinek segítségével erősíti a háborút és a kapitalizmust. A hadfelszerelési ipar megerősítése helyett az egész hadfelszerelési ipar államosításának elvét hirdette a szocialista munkaközösség.

Milyen változásokat fog teremteni az új törvény a német birodalom gazdasági életében? Még a legrészletesebben szabályozó törvény is voltaképp csak kerettörvény, amelynek tartalmát a társadalmi erők műve adja meg. A törvény rendkívül radikális alapelvei, amelyekkel máról-holnapra a kapitalista társadalomból szocialista társadalmat lehetne csinálni, előreláthatólag nem fognak valóra válni. A törvény legfőbb végrehajtó szerveinek, az újonnan szervezett hadihivatalnak vezetője, Gröner, mondotta a birodalmi gyűlésen, hogy *a döntő súly nem a törvényen, hanem a törvény végrehajtásán nyugszik*. A törvény végrehajtásával nem akarnak végiggázolni meglevő vállalatok és üzemek érdekein. Sőt a végrehajtás simulni akar a meglevő érdekekhez. Csak végső esetben fognak valamely üzemet megszüntetni, ritka esetben helyeznek valakit az új polgári hadseregben oly állásra, amely nem felel meg a régi társadalomban betöltött pozíciójának. A régi társadalom tisztjei nem lesznek a polgári hadsereg köz-

katonái és meglevő üzemek egy-kettőre nem fognak állami parancsszóra összeomlani, de bizonyos eltolódások mégis várhatók. Általában azt hisszük, hogy *a törvény az egész gazdasági életet az erősebb szervezés irányába fogja tolni*. Elő fogja mozdítani az üzemek koncentrációját, a munkakeresők szervezkedését, a termelés és fogyasztás között való kapcsolat szorosabbá tételét. Bárha a munkakényszer elvének kimondása nem járt a profit megszüntetésével, valószínű, hogy az egész termelés és forgalom beható állami ellenőrzésével a polgári hadsereg elő fogja készíteni az adózás szigorúbb és erősebb fokát.

Anglia a muníciótörvénnyel megszervezte a hadfelszerelési iparát. Ez a lépés előfutárja volt az egész német polgári élet átszervezésének. A munkások erősebb befolyásának is az angol muníciótörvényben találhatók meg a mintái. A német lökés most Anglia polgári életét fogja lényegesen átalakítani. Lesz-e hatása az új német törvénynek a mi gazdasági életünk szervezetére? Néhány törvényhatóság már most sürgeti a német minta követését.

A német segédszolgálati törvény keltette fel a magyar közvélemény érdeklődését a háborús munka problémáival szemben. Mikor nálunk megteremtették a polgári segédszolgálat különböző törvényeit, akkor az egész polgári sajtó és társadalom a közönység álmát aludta.

Mert bármennyire meglepi ez a polgári segédszolgálatot sürgető törvényhatóságokat és sajtót, *a polgári segédszolgálat Magyarországon megvan*. Sőt azt lehet mondani, bizonyos tekintetben sokkal tágabb mértékben valósult meg nálunk, mint Németországban. A mi munkakényszerünk keretei sokkal szélesebbek. Az 1914:L. és az 1916:XIII. tc. alapján szükség esetén közérdekű munkára a honvédelmi miniszter jóváhagyásával a közigazgatási hatóság mindenkit kirendelhet korra és nemre való tekintet nélkül. A mi polgári segédszolgálatunknak nincsenek semminemű korlátai. Míg Németországban ez a polgári segédszolgálat csak a szervezés elveit tekintve katonai, de nem katonai a végrehajtásának a módját nézve, addig a mi polgári segédszolgálatunk a munkások jelentős részét nemcsak katonai módon szervezi, hanem katonai fegyelem és katonai bíraskodás alá helyezi. Míg Németországban polgári büntetőbíróságok őrködnek a törvény betartása felett, a mi hadfelszerelési iparunk teljesen katonai fennhatóság alatt áll. Szűkebb talán a mi munkakényszerünk a németnél annyiban, amennyiben a mi törvényeink nem hangsúlyozzák azt az alapelvet, hogy mindenkinek kötelessége valaminő államilag szükséges munkát vállalnia. Természetesen a jövő kérdése, hogy mennyiben valósítja meg a német gyakorlat a hazai segédszolgálat törvényének ezt a princípiumát. Igen lényeges továbbá az a különbség, amelyik a mi segédszolgálatunk és a német segédszolgálat között a munkások és az alkalmazottak önkormányzatának a bevonása tekintetében észlelhető. Munkásválasztmányok és alkalmazotti választmányok nincsenek Magyarországon. Igaz, hogy a panaszbizottságokban (a kincstári üzemekre nem ter-

jednek ki), amelyeket nálunk nem a parlament, hanem a kormány teremtett meg a szervezett munkásság akciójának hatása alatt, érvényesül a munkásbefolyás is, ez azonban távolról sem olyan tágkörű, mint a német törvény területén és elsősorban a munkafeltételeknek egy bizonyos üzemben való javítására és nem a rossz munkafeltétel esetén a kilépés szabadságának a biztosítására irányul, mint a német törvény különböző bizottságainak a munkája. A német törvény a parlamenti tárgyalások hatása alatt kimondja, hogy nem érinti a polgári segédszolgálatban alkalmazottak gyülekezési és egyesülési jogát. Ezt a mi törvényeink sem érintik. S mégis nagy különbség van a kétféle szabályozás között. A német törvény a létező gyülekezési és egyesülési jogot nem érinti, a magyar az alig létezőt, sokhelyütt az egyáltalán nem létezőt.

A háborús társadalom szerkezete alapján véve nem demokratikus. A béke demokráciájának a foka dönti el azonban, mi megy át nagyrészt megváltozott formában a béke életéből a háborús társadalom katonai és polgári berendezkedéseibe

*Rónai Zoltán.*

## Ex Oriente lux!

A német birodalmi gyűlés szociáldemokrata frakciójának 1914 augusztus 4-iki nyilatkozata, amelyet Haase képviselő olvastott fel, Oroszországról a következő megjegyzést tartalmazza: „Népünk és szabad jövője szempontjából az orosz deszpotizmus győzelme esetén, amely tulajdon népe legjobbjainak vérével szennyezte be magát, sok, talán minden kockán forog. Arról van szó, hogy ezt a veszélyt elhárítsuk, tulajdon országunk kultúráját és függetlenségét biztosítsuk. Akkor valóra váltjuk, amit mindig hangsúlyoztunk: a veszély órájában a hazát nem hagyjuk cserben.”

Hogy a német szociáldemokráciának a világháborúval szemben való állásfoglalását milyen nagy mértékben befolyásolta Oroszország szerepe, az eléggé kitűnt az egész pártsajtó — szinte egyöntetűen — Oroszország-ellenes viselkedéséből. A német, sőt általában a nemzetközi szociáldemokrácia felfogásában különben is tradíció-jellegű volt az orosz cárizmussal való leszámolás szükségességének hangoztatása. Joggal hivatkozhatik a párt többségének egyik hangadója, Konrad Haenisch *Die deutsche Sozialdemokratie in und nach dem Weltkrieg* című könyve (Berlin, 1916.) 17. oldalán arra, hogy „...a mult valamennyi nagy szocialistája, Karl Marx és Friedrich Engels nem kevésbé, mint Wilhelm Liebknecht és August Bebel, mindenha Oroszországban látták a tulajdonképeni ellenségét általában az európai demokráciának és a német demokráciának, egyben pedig különösképen a német munkásmozgalomnak”. Ugyancsak Haenisch jellemezte a következőképpen a német szociáldemokrácia felfogását: „így maradt Oroszország az 1905. és 1906. évek után is számunkra minden „modernizálás”,

duma, agrárreform és nagy kapitalista fejlődés ellenére az európai demokrácia halálos ellensége, amelynek számtalan gyűlésen, számolatlan cikkekben, parlamentjeink és kongresszusaink szöszékeiről az arcába vágtuk a megvetés, a gyűlölet és az utálat szavait...” (18. old.) „*Oroszország ellen! Le a cárizmussal! Ez a jelszó volt az, amely akkor (t. i. 1914 augusztusának elején) a háborút egy csapásra a mi egész országunkban olyan szörnyen népszerűvé tette. Ez volt az, ami tiszta lelkesedéssel hajtotta a zászlók alá szociáldemokrata polgártársaink (Volksgenosse) millióit is, ami néhány óra lepergése alatt mindazt, ami bennünket éppen a birodalom más osztályaitól és pártjaitól elválasztott, mélyen a tudatunk küszöbe alá szorított le.*” (19. old.)

Az orosz cárizmusnak a nyugati kultúrát és demokráciát fenyegető lidérce váltotta ki a német szociáldemokrácia lelkesedését az orosz forradalmi mozgalmak iránt s bárha a háborút megelőző években egyre többen akadtak, akik a szociáldemokrácia kötelességét nem egy Oroszország-ellenes *háború* végigharcolásában, sőt előidézésében, hanem az orosz *forradalmi mozgalmak* támogatásában és győzeleinrejuttatásában látták (1. pl. Otto Bauer cikkét a *Kampf* 1912/13. évi 102—103. oldalán), a cárizmussal való leszámolás megmaradt a nemzetközi szociáldemokrácia állandóan, meg-megújultan hangoztatott *programmszerű követelésének*.

Az 1905-ben s a következő években Oroszországban lezajlott nagyszabású forradalmi mozgalmak hatása alatt kezdtek emlegetni a közép- és nyugateurópai államok szocialistái a munkásmozgalom eszközeként az *orosz módszert* s az oroszországi események tanítottak meg sokakat, akik a parlamentarizmus túlzásba vitt magasztalásától, a *parlamentari kretinizmus*-tól megcsömörlöttek, a tömegmozgalmak jelentőségére, — a cárizmus elleni küzdelemnek köszönheti az európai szocializmus a *politikai tömegsztrájk* fegyverét, de a szocializmus jövődje érdekében is egyre többet kezdtek várni az orosz forradalomtól: *ex Oriente lux...*

Az európai, sőt az orosz szocialisták közül sokan megmaradtak azonban azon az állásponton, hogy az orosz forradalmi mozgalmak nem rendelkeznek annyi erővel, amely külső támogatás nélkül megdönthetné az orosz autokrácia uralmát. Legérdekesebb képviselője volt ennek a nézetnek a Parvus álnév alatt író orosz forradalmár, aki a kiadásában 1915 szeptember 1-én megindult *Die Glocke* című folyóirat 1. számában hangsúlyozottan megírta:

„...*sok év óta agitáltam az Oroszország ellen való háborúért, mert Oroszország katonai leveretését tartottam az orosz forradalom legjobb előfeltételének. Amikor a transzszibériai és közép-ázsiai vasutak építése az Oroszország és Anglia közti viszonyt kiélesítette, amellet voltam, hogy Németország és Anglia lépjenek szövetségre, hogy Oroszországot leverjék. Az orosz-japán háború idején Japán oldalán állottam.*” (35. old.)

De igen érdekesek — éppen meglehetősen izolált voltuknál fogva — Parvusnak a következő sorai is, amelyekkel, a fentebb idézettekkel együtt, megjelölte új folyóiratának irányát:

„*Sosem voltam pacifista. Kiváltképpen a német szociáldemokrácia és az orosz cárizmus leszámolását elkerülhetetlennek tar-*

*tottam.* Holtbiztosra vettem, hogy egy német forradalom kitörése esetén a cár hadai átlépnék a német határt. Jól tudom, hogy ilyen esetben a német munkásokat az egész szocialista világ szimpátiája körülvenné. Meglehet, hogy ennek következtében Oroszország aztán Németország ellen való küzdelmében izoláltan maradna, de ezt egyáltalán nem veszem bizonyosra. A német hadsereg harci lelkesültsége kétségtelenül még nagyobb volna, mint jelenleg. De ha lelkesedés nélkül nem is lehet győzelmet kivívni, a lelkesedés még magában nem elegendő, hogy csatát nyerhessünk és modern hadjáratot vezethessünk. Ahhoz jó adag szakismeret, szervezet, vezetés, hadi terv is kell — röviden, tisztikar és vezérkar. Azért hiszem, hogy *jobb, ha az Oroszországgal való katonai leszámolás most megy végbe a német nagyvezérkar vezetése alatt, mintha a forradalmi hadaknak kellene lebonyolítaniok — nagyvezérkar nélkül.*”

A *le a cárizmussal* jelszó azonban nem maradt meg sokáig a német szociáldemokrácia egyedüli vagy legalább is irányadó háborús jelszavának. Minél élesebben ütközött ki a német és az angol imperializmus ellentéte, annál világosabban jutott kifejezésre a német szociáldemokrácián belül is az elméletek átcsoportosítása: itt is, ott is nyilvánosságra jutnak nézetek, amelyek Oroszországban már nem „véreskező deszpotizmust” látnak, hanem olyan szomszédországot, amellyel bizonyos külpolitikai ellentétek tisztázása után, békeségben is meg lehetne élni, sőt *szövetkezni is lehetne — Anglia ellen.*

A megváltozott felfogás első galambját Paul Lensch bocsátotta ki, aki *Die deutsche Sozialdemokratie und der Weltkrieg* című füzetében (Berlin, 1915.) az orosz probléma megoldását az orosz kapitalizmus fejlődésétől várja, amely — az orosz proletárság osztályöntudatának erősödésével kapcsolatosan — olyan Oroszországot fejleszt majd ki, amelynél „*jobb szomszédot egy békés Németország nem is kívánhatna magának*”. (38. old.)

Az Oroszországgal külön való megegyezés gondolatait, egyben pedig az Angliával szemben még kíméletlenebb harc jelszavát azonban az a *Sozialistische Monatshefte* kezdte egyre határozottabban hangoztatni, amelyben a régi szép — békés — időkben olyan sok magasztaló, anglofil cikket irt Eduard Bernstein. A *Monatshefte*-ben Max Schippel és Ludwig Quessel foglalkoztak legállhatatosabban az Oroszországról alkotott régi felfogás *átértékelésével*, — mindketten a szocialista reformizmus harcosai. Kivált azóta gyakoriak erre a kérdésre vissza-visszatérő cikkeik, amióta bizonyos német politikai körök rendszeresen terjesztik az Oroszországgal való külön-béke gondolatát. Quessel 1916 augusztus 3-iki cikkében még csak arra figyelmeztet, hogy Németországnak, főleg pedig a német liberalizmusnak nem szabad túlbecsülnie a nyugati hatalmakhoz való viszonyát, hanem kelet felé is kell tekintenie, ahol — az orosz-japán szövetkezés Anglia hatalmával egyszer és mindenkorra leszámolni készül. Az augusztus 31-iki számban már egész határozott alakban tárgyalja a problémát és felveti a kérdést: *Quo vadis, Germania?* És siet a feltett kérdésre válaszolni: „Bárhogy alakul is a világgazdaság és a világpolitika fejlődése, szinte lehetetlen félreismerni, hogy Közép-Európa számára a tartós békéhez vezető út nem a *lehanyatló*, hanem a *felmenő* nap felé

mutat”. S hogy Németországot a napkelet felé irányuló úton veszedelmek nem érhetik, arról is biztosít Quessel: „*Az orosz veszedelmet Közép-Európát illetőleg, amennyiben tényleg megvan ez a veszedelem s nem csupán képzelődés, az orosz életérdekek igazságos kímélésével meg lehet szüntetni*”. Hogy mik az *orosz életérdekek*, azt Quessel nem részletezi. Aligha az orosz proletárság életérdekei, amelyeket Parvus a német nagyvezérkar segítségével akar szolgálni, Lenseh pedig az orosz forradalmárok hatáskörébe utal.

Bernstein, a *Monatshefte*-nek békében oszlopos munkatársa, a *Neue Zeit*-ben kemény feleletet adott a *Monatshefte* cikkére (Jg. 34, Bd. II, 678. old.), amelyben megállapította, hogy az az út, amelyre Quessel Germániát terelni akarja, nem annyira napkelet felé, mint inkább a — Reventlow gróf karja közé vezet a szegény hadjant...

De az orosz kérdésben való *Neuorientierung* nem korlátozódott a *Monatshefte* oldalaira. Csaknem ugyanabban az időtávban, amikor Quessel fentebb ismertetett első cikkei megjelentek, a Parvus kiadásában és Haenisch szerkesztésében megjelenő *Glocke* közölte Wilhelm Jansson cikkét, amelyben támadja az Angliával megegyezésre törekvő német külpolitikát és az Oroszországgal való megegyezést kívánja. Jansson gúnyolja azokat a nyugati demokratákat és a semleges szocialistáknak azt a csoportját, akik „felültek annak a frázisnak, hogy az orosz veszélyt a „német veszedelem” után fegyverrel kell elhárítani”, ő nem osztja ezt az „örültséget”. „Mint szocialisták” — írja — „szó nélkül támogatni fogjuk orosz barátainknak minden arra irányuló mozgalmát, hogy a cárizmus igáját lerázzák magukról, de a *német politikában Oroszországot nem tehetjük tartós ellenségünké csak azért, mert az oroszok tűrik, hogy ez a demokráciára nézve ellenszenves uralom fennálljon*”. (Jg 2, Bd. 1, 894. old.) Meg kell találni hát az Oroszországgal való megegyezés lehetőségét, mert az Oroszországgal leendő barátság „biztosítja számunkra a békét és *nemzetgazdaságunkat hosszú időre ellátja a jobban, mint valaha szükséges foglalkozni-valóval*”. Ezenkívül Jansson úgy látja: ideje volna, hogy a német szociáldemokrácia sirba tegye a „nyugati illúziót”...

Jansson példáját a *Glocke* október 7-iki számában követi Max Cohen, aki már azon gondolkodik, mint elégíthetné ki Németország Oroszországnak a Dardanellákra vonatkozó kívánságait? És a gyakorlati politikushoz méltóan azon töpreng: „Nem lehetne ebben a kérdésben *kompromisszumos megoldást* elgondolni?” (Jg. 2, Bd. 2, 7. old.)

Az orosz kérdésben való *Neuorientierung* irodalmi képviselői egytől-egyig szóvivői az *augusztus 4-ike politiká*-nak, — annak a politikának tehát, amely megszületésekor, 1914 augusztus 4-én, Oroszországban még csak a *vértől szennyes deszpotizmus* megtestesítését látta... Kétségtelen, hogy ezek a politikusok, akiknek az *augusztus 4-ike politikájá*-nak csinálása közben alig van több közülük ma már 1914 augusztus 4-ikéhez, mint egynémely túlbuzgó marxistának Marxhoz, kissé visszaéltek a közmondás felhatalma-

zásával, amely szerint: aki *a*-t mond, annak *bé*-t is kell mondania, — ők már — a háború két esztendejének leforgása után — valahol az *ábécé végén* tartanak... Azonban le nem tagadható, hogy ennek az irányváltozásnak, amelybe a német szociáldemokrácia egyrésze belesodródott, igen jelentősek, szinte kiszámíthatatlanok lehetnek a következményei az egyetemes munkásmozgalmra, de az európai politikai életre nézve is.

Hogy az egyre sűrűbben hangzó vélemények nem egyes jelentéktelen személyek egyéni nézetei, hanem tényleg igen *komoly irányváltozásnak a tünete*i, annak egyik bizonyosága az, hogy az ántánt lapjait élénken foglalkoztatják. Jansson ismertetett cikkével pl. a *Rjecs*, a *New Statesman*, a stockholmi *Socialdemokraten* és a stockholmi *Nya Dagligt Allehanda* foglalkoztak hosszasan, az utolsó azonban csakis különleges svéd szempontokból.

A *Rjecs* szeptember 14/27-iki számában — találón — megállapítja — amint Jansson újabb cikkében (*Glocke*, Jg. 2, Bd. 2, 218. old.) közli —, hogy a német-orosz barátság végső motívuma abban a pontban rejlik, amelyben (fentebb idéztük!) J. a német nemzetgazdaságnak munkákkal oly nagyon szükséges ellátásáról beszél. J. azzal válaszol: persze, hogy nem a Miljukov (a *Rjecs* irányítója, a дума „haladóblock”-jának a vezére) „szép szemekéért” akar Oroszországgal megegyezést találni, hanem mert Németország érdekében érdemesnek látszik. A *Rjecs* egyébként nem látja a megegyezésnek lehetőségét, mert Oroszország és Németország külső politikája nemcsak Lengyelországban és Kurlandban érintkeznek, hanem Konstantinápolyban keresztezik is egymást. Azután felveti *Ausztria jövőjének* kérdését s megállapítja, hogy Oroszország útja Konstantinápoly felé még mindig Bécsen vezet át. J. erre viszont azzal felel, hogy ebben a kérdésben nincs és nem lehet megegyezés: Ausztria-Magyarország fenmaradása életérdeke Németországnak, — Németország nem járulhat hozzá ahhoz, hogy Bécsben „orosz hídő-állás” épülhessen ki. De Konstantinápolyt illetőleg meg lehetne egyezni, ha Oroszország mérsékli túlzott igényeit s Törökország függetlenségét elismeri.

A *New Statesman* szeptember 30-iki száma beszámol Schip-pel, Quessel és Jansson cikkeiről és arra a végső eredményre jut, hogy „az élet kis iróniája”, hogy a német szocialisták azt, ami a háború kitörésekor döntő szerepet játszott az elhatározásukban, t. i. az orosz barbárság ellen való küzdelmet, hidegen humbug-nak, vagy legalább is tévedésnek kezdik nevezni. J. a hadi helyzet változásával indokolja a felfogás változását: a háború kitörésekor jogos volt a kozákok barbárságától való félelem, ma azonban a német seregek mélyen az orosz földön állanak s az oroszoknak a német határtól való távortartása elegendő ahhoz, hogy most a békéről beszélhessenek. Bár a *N. St.* cikkét csak a J. válaszából ismerjük, úgy látjuk, hogy nem azt kifogásolta, ami ellen J. védekezik, t. i. a béke gondolatát, hanem a sors iróniájának tartja a német szociáldemokraták egyrészenek — átcsoportosulását Ezt pedig nem tudja J. megcáfolni.



A *Socialdemokraten* szeptember 13-iki számában Branting, a svéd szociáldemokrata párt vezére, válaszol J. cikkére. A Branting-cikkén — legalább is J. válaszából következtetve — ugyanaz az átcsoportosulás konstatálható, ami a német szociáldemokraták imperialista csoportjának nézetében megnyilvánul: míg a nyugati államoknak Oroszországgal való szövetségét dicsőítette, az esetleges német-orosz megegyezést csak kárhoztatni tudja, másrészt pedig Németországot mégis azzal kecsgeti, hogy ha megjavul a nyugati államok oldalán segíthet „sakkban tartani” az orosz népóceán expanzív sovinizmusának elképzelhető kitérőseit. Ugyanez a Branting egyébként a háború kitörése óta állandóan a svéd-orosz barátság mélyítésén fáradozott, viszont jórészt neki tulajdonítható, hogy a svéd szociáldemokrata párt Steffen tanárt és társait *németbarát* agitáció vádjá miatt kizárta tagjai közül...

Jansson válaszában végén megjegyzi, hogy „magától érthetőleg Németországban senki sem gondol arra, hogy Oroszországnak, *nolens, volens*, karjába vesse magát”. Azonban „az idő mutatója kelet felé irányul...” s „*a külső politikát nem szabhatják meg a belső politikai érzelmi momentumok*”...

Jansont — és valószínűleg a vele egy nézetben lévőket is — a külső politikában nem befolyásolhatják „belső politikai érzelmi momentumok”, — cárizmus vagy proletár-forradalom egyre megy, a fontos az, hogy „nemzetgazdasági perspektívák” nyiljanak meg Németország számára. Ezeket a „perspektívákat” pedig keleten kell keresni.

Annak az eltolódásnak méreteire nézve, amely a német szociáldemokrácia egyrészenek felfogásában a fentebb ismertetett pontokon végbement, jellemző, hogy ugyanaz a folyóirat, amely az Oroszország ellen való kiméletlen harc forradalmi szempontokkal támogatott propagálásával indult útnak, egy év után Janssonnak, belmunkatársának, az orosz különbéke mellett agitáló cikkeit egy sornyi megjegyzés nélkül közli.

*Augusztus 4-ike politikájának* már régen nincs közössége *augusztus 4-ikével* s a felfogások bomlásának folyamata még távolról sem ért véget. A veszedelemben forgó ország megvédésének jelszavából már régen kialakult a hódító imperializmus, a *szociál-imperializmus* gondolata, — és a cárizmus problémáját ma már belső politikai érzelmi momentumok nélkül akarják megoldani. Hogy a nézetek bomlása, további átcsoportosítása mit hozhat még magával, ma még előre nem látható. Érdeklődéssel várjuk hát, mi lesz a háború során további sorsa a sokat hányódott jelszónak:  
*ex Oriente lux...*

*Bresztovszky Ede.*

# KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

**Vándorlások és városi kultúra.** (P. Bensch: *Wanderungen und Stadtkultur. M.-Gladbach: Volksvereins-Verlag 1916. 112 lap.*)

A modern gazdasági élet legérdekesebb jelenségei közé tartoznak a változások, melyeket a lakosság települési viszonyaiban s a társadalmi test morfológiájában okozott. A modern államok lakosságának helyhezköttöttsége sokkal kisebb, mint a régi államoké volt. Nem mintha a múltban nem lettek volna vándorlások, hisz a régi iparoscéhek egyenesen megkivánták a vándorlóveket, épígy a kereskedők és fiaik is el-elmentek egy időre: de ez nem volt tömegjelenség. A földművelés volt a nép főfoglalkozása, az pedig kevés helyváltoztatással jár. A gőzgép, az ipari forradalom a helyzetet gyökeresen megváltoztatta, a nép megindul helyéről a városok felé s azok óriási arányokban kezdenek fejlődni. A városok lesznek az ipari élet gócpontjaivá s magukhoz vonzzák a munkásokat. De az ipar és kereskedelem munkaszüksége nem egyenletes s ha valahol a munka utáni kereslet csökken, a munkás ismét félkerekedik s odamegy, ahol szükség van rá. A modern társadalmi életnek némileg nomád jellege van.

Tanulmányozni ezt a nomadizmust, megragadni a népmozgalmakat s keresni az összefüggéseket a vándorlások és egyéb társadalmi tünemények között nyilván a statisztika feladata. B. könyve közvetlenül a háború előtti Németországot teszi ezirányú elemzése tárgyává. A vándorlások statisztikai megragadása nem könnyű feladat. E részben kétféle módszer áll rendelkezésünkre: megállapítjuk egy helységben a lakosság létszámát egy bizonyos időpont elején és végén, és leszámítva a természetes népszaporodásból folyó szaporodást, megtudjuk, mennyi jut a vándorlásokra. A másik módszer a születési és tartózkodási hely összevetésén alapszik: a népszámláláskor megállapítható, kik maradtak születési helyükön s kik mentek máshová. Mindkét módszer hiánya, hogy a közbeeső vándorlásokat nem képes elérni. Ezért más módszereket is segítségül kell vennünk.

Közismert tény, hogy a német nép a XIX. században, főleg pedig 1885 óta állandóan erősen szaporodik, évi átlagban 850.000 emberrel. Még nagyobb lett volna a szaporodás a tengerentúli kivándorlások nélkül, bár ebben az irányban rohamos csökkenés tapasztalható. Ezzel szemben nyer valamit a bevándorlások útján. Azonban a népesség nomád jellegét sokkal inkább a *belső vándorlások* okozzák. Az 1907-iki népszámlálás megállapította, hogy eltekintve a külföldi születésektől, a lakosság 48 százaléka másutt született, mint ahol a számlálás időpontjakor tartózkodott. Tehát a belvándorlások következtében átlag minden második ember ide-

génbe költözött, és pedig a 2000 lakosnál kisebb helységekből, a falvakban születettek 30 százaléka a városokba vándorolt. Igaz, hogy másrészt a város is adott embereket a falunak: a városokban születettek 8 százaléka falun él. Ezek aránylag nagy számát azonban a városok melletti települések magyarázzák.

Ami a vándorlók foglalkozását illeti, nyilván a legkevésbé mozgékony az őstermelő lakosság. Mégis a németországi 17,3 millió őstermelő közül 6,5 millió nem születési helyén él. Kisebb a helyhez-kötöttség az iparoslakosságban: itt 13,9 milliót számláltak meg születési helyén, 11,8 milliót azon kívül. Az ipari lakosság nagy ob-bik része városban született (14,6 millió), falun csak 11.1 millió; a vidéken született iparosok 45 százaléka városba költözött, viszont % millió falusi iparos szülőhelye a város. Még az iparnál is mozgékonyabbak a kereskedelmi és közlekedési foglalkozások: a bevándorlottak az egész csoport  $\frac{2}{3}$  részét teszik. Még kevesebben élnek születési helyükön a katonák és hivatalnokok közül:  $\frac{3}{4}$  részük másutt működik. A foglalkozás nélküliek szintén igen nagy részben nem születési helyükön számláltattak.

A vándorlások szempontjából különös figyelmet érdemelnek a cselédek. A város aránylag kevés cselédet ad, az egész csoportnak mintegy harmadát, a többi faluról jön. Születési helyén dolgozik  $\frac{1}{4}$  rész, a falun születettek 70%-a a városba jön.

A munkásosztályt a modern ipari fejlődés elszakította gyökereitől, otthon- és vagyontalanná tette. A munkás az ipari kereslet szavát követi, ahová hívják, ott megjelenik. Természetes azonban, hogy a különböző szakmabeli munkások nem egyformán részesek a vándorlásokban. A részleteket mellőzve, a három nagy foglalkozási ág munkásságának születési helyét az alábbi összefoglaló táblázatból (1907) látjuk:

Foglalkozási ág	A számlálás helyén született	A számlálás helyén kívül született	A falun születettek közül a városokban számláltak	Ehhez külföldi
Mezőgazdaság, kertészet, erdőszet, vadászat és halászat . .	1,029.629	2,096.347	250.967	262.916
Ipar . . . . .	3,286.778	4,719.271	2,193.454	438.843
Kereskedelem és közlekedés, bezárólag a biztosítási, szállodai és korcsmaipar . . . . .	451.253	1,207.062	628.679	40.693
<b>Összesen . . . . .</b>	<b>4,767.660</b>	<b>8,022.680</b>	<b>3,073.100</b>	<b>742.452</b>

Látnivaló, hogy Németországban átlagban minden bennszülött munkásra két odaköltözött munkás esik. Ami pedig a városokat illeti: öt munkás közül kettő faluról vándorolt oda, három pedig vagy az illető, vagy más városban született. A falu tehát a városnak nagy véradót fizet.

A vándorlások intenzitása a távolsággal csökken. Legtöbben

saját járásukban vándorolnak, kevesebben egy tartományrészből egy másikba, még kevesebben más államba. Érdekes vonása a német vándorlásoknak a „nyugat felé való költözés”; a rajna westfáliai iparvidék lakosságának keveréke jellemző példáját szolgáltatja annak, mint vonul a népesség keletről a nyugati főiparvidékek felé.

A vándorlási tünemények közül legfontosabb a városokba való tödulás. A városok óriási fejlődése közismert tény. Míg 1875-ben Németországban a lakosság 39%-a lakott városokban, addig 1910-ben 60%. A falusi lakosság abszolúte véve 1875 óta valamivel csökkent, tehát *a lakosság egész természetes szaporodása a városoknak jutott*. Persze nem szabad felednünk azt, hogy 1875 óta sok falu várossá emelkedett vagy beolvadt. A német nagyvárosok fejlődése rendkívül rohamos. Például Essennek 1867-ben 40.695 lakosa volt, 1910-ben 294.653; Rixdorf 6262-ről 237.289-re emelkedett stb. 1910-ben Németországnak 48 nagyvárosa volt s nemsokára az egész népesség  $\frac{1}{4}$  része ezekben lesz összezsúfolva. Ez a nagy szaporodás a belvándorlásoknak és beolvasztásoknak köszönhető. A nagyvárosokban lakó 11.8 millió ember (1907) közül csupán 5 millió született a számlálás helyén.

De a statisztika a városi vándorlások teljes jelentőségét nem tünteti fel, mert a bennszülöttek számát a bevándorlottak kiskorú gyermekei igen felemelik. Inkább kitűnik e vándorlások fontossága, ha meggondoljuk, hogy a természetes szaporodás alapján Berlin lakossága jelenleg  $\frac{1}{2}$  millió, Münchené 120.000 lenne, Rixdorf pedig kis falu maradt volna.

Különösen érdekesek a munkásoknak a nagyvárosokba való vándorlásai. A német nagyvárosok 2.4 millió beköltözött munkásával szemben csupán 1 millió bennszülött munkás áll. Tehát *10 munkás közül 7 máshonnan költözött oda* és pedig faluról több (1.3 millió), mint más városokból (1.03 millió). A faluról származó munkások a nagyvárosi munkásság 40%-át teszik.

Nyilvánvaló azonban, hogy a belvándorlások száma sokkal nagyobb, mint eddigi adataink mutatják. Sok ember többször is vándorol életében, sőt egy éven belül is változtatja lakhelyét, mindezt pedig fentebbi fejtegetéseink nem érintik. A népesség mozgásáról a be- és kijelentések adnak némi fogalmat. 1906-tól 1910-ig Berlinben 1,324.581 bevándorlót jelentettek be, 1,239.336 elköltözöttel szemben. Kölnben 346.933-at jelentettek be, 310.981-et ki stb. A mozgó férfiak száma általában nagyobb, mint a nőké. Természetesen a gazdasági viszonyoknak e részt nagy a fontosságuk, rossz konjunktúra esetében a város sok elemet ellök, jó konjunktúránál magához von.

Ha az összes rendelkezésünkre álló adatokat összevetjük, a Németbirodalom belvándorlási eseteinek számát évenként 22 millióra becsülhetjük. Ha még a lakásváltoztatásokat is hozzávesszük, akkor a népesség helyhezköttöttsége még kisebbnek tűnik fel. Számításaink szerint az összes nagyvárosokban a hurcolkodó egyének száma évenként mintegy  $6\frac{3}{4}$ —9 millió.

Alárendeltebb szerepet játszik a belső vándorlások kérdésében az idegenforgalom. 1911-ben a 20 legnagyobb városban az idegenforgalom körülbelül 6 millió embernyi volt

Fontos morfológiai tünemény azonban a *lakosság felhalmozódása a nagyobb városok körül*. A mai város nem zárt képződmény, hanem kihat környezetére is. Ahol a város közelében kisebb város vagy falu van, ott az emberek szívesen megmaradnak, élvezik az olcsóbb, kellemesebb életet s a közlekedés fejlettsége révén a városi gyönyörökből is kivehetik részüket. A gyárak is igyekeznek kiköltözni. A városi születésű falusi lakosság (8%) kétségkívül nagyrészt ilyen helyeken tartózkodik.

A városok a közelükben levő helységekkel szoros kulturösszeköttetésben állanak, amit főleg az „ingavándorlások” okoznak. Ezek alatt azokat a vándorlásokat értjük, melyek a lakóhely és munkahely között folynak le, feltéve, hogy ezek két különböző helységben vannak. Az 1910-iki német népszámlálás megpróbált ezekről is adatokat szerezni. Kitént, hogy a városokban dolgozó munkások messze távolságokból rekrutálódnak. Berlinben 84.792 munkás (a lakosság 4,49%) másutt lakik, Essenben 15.692 (13,20%) stb. Megfordítva, vannak munkások, akik nagyvárosban laknak s másutt dolgoznak. Ezek száma Berlinben 14.878 (0,79%), Essenben 1400 (1,18%). Huszonkét porosz nagyvárosban és iparos középvárosban már 1900-ban 206.535 olyan munkás dolgozott, aki másutt lakott (3,3%), s 72.000 olyan lakott bennök, aki máshová ment dolgozni (1,2%). Wolff 1900-ban az ilyen napi vándorló munkások számát az egész Németbirodalomban 1  $\frac{1}{4}$  millióra becsülte, ami 300 munka napot számítva, évenként 750 millió vándorlást adna. Azóta a szám még bizonyára igen erősen megsaporodott s aligha tévedünk, ha 2,2 millióra becsüljük azok számát, akik naponként lakásukról más helységbe mennek dolgozni.

A belső vándorlások fejlődéstani és szociológiai jelentősége, hogy a városodás processzusát siettetik; általuk erősebb lesz a vérkeveredés, de viszont a népbetegségek is jobban terjednek. A város vérét a falu frissíti fel, de a kis községekből éppen a legerősebb, leghasználhatóbb elemeket vonja el. Ezért olyan helyeken, ahol a bevándorlás erős, a keresetképes férfiak száma nagyobb, mint általában. Míg rendszeren a női elem szokott fölényben lenni, Duife burgban, Essenben, Düsseldorfban stb. a férfiak vannak túlsúlyban. Épígy a bevándorlási vidékeken feltűnő nagy a kereső korban levők száma. Míg Poroszországban 1000 emberre 442 jut a 18—50 évesekből, addig Berlinben 557. A 42 német nagyváros bennszülötteinek több mint  $\frac{3}{4}$  része tizennégyévesnél fiatalabbakból áll, míg a bevándorlottak alig  $\frac{1}{3}$  része ily fiatal.

A belvándorlásoknak üdvös és káros következményei egyaránt találhatóak. Jó következmény, hogy a munkamegosztást és a képesség és foglalkozás közötti összhangot előmozdítják. A városok a koncentráció, a vagyonok felhalmozódása, a technikai haladás színhelyei. A káros következmények közé tartoznak a lakásínség s az erkölcsi tekintetben való hanyatlás. A születések számát

véve az erkölcsiség fokmérőjének, a falu fölénye erősen kitűnik, jöllehet a városokban több a nemzőképes egyén. 1000 lakosra esett születés például:

	1871—1880	1901—1910	1911
Berlinben -----	43,6	25,0	21,6
Essenben-----	55,7	40,8	31,2
Wiesbadenben -----	36,8	24,9	18,7

Látnivaló, hogy a városokban a születések hanyatlása rohamos. Poroszországban 1906—10-ig a falu születési száma 21%-kal jobb, mint a városé. A szerző szerint ebben kétségtelenül szerepet játszanak a gazdasági okok, de a főok a valláserkölcsei elpuhulás. A szerző konzervatív katolikus ember, aki a legjobb gátat a baj leküzdésére a katolicizmusban látja, melynek morálja nem engedi meg a fogamzás korlátozását. A nagyvárosok kultúrája mai hibáival veszedelmessé lett s minthogy a belső vándorlások mind újabb tömegeket visznek a nagyvárosba, a német népet csakhamar a csiekély szaporodás réme fogja aggasztani.

Nem volna értelme, hogy a szerző nézetei ellen polémiát kezdjünk; azt, hogy a nagyvárosokban az erkölcsiség terén bajok vannak s hogy ezek leküzdésére morális tényezőkre is szükség van: nyilván senki se fogja tagadni. De hogy e tényezőket csak a katolikus morál adhatja-e s hogy a fogamzásnak korlátozása csupán erkölcsi tényezőkkel megakasztható-e: ezek nyilván oly kérdések, melyeknek vitatása világnézletek szembeállítására vezetne s erre e könyv elemzésénél, ahol különben is az objektív adatok visszaadására törekszünk, nincsen szükség. A szerző a városok erkölcsi alsóbbrendűségét a törvénytelen születések számának összehasonlításával is kimutatja. Poroszországban 1911-ben 1000 városi születésre 107,2, 1000 falusira 58,7 törvénytelen születés esett. Berlinben 1910-ben a születések 20%-a törvénytelen volt. Épígy nagyobb a városok része a válásoknál: 1911-ben 1000 házasságra városban 51,2, falun 13,3 válás esett. A nemi betegségek esetei is a városokban sokkal számosabbak. Weber szerint 1900-ban 10.000 városi felnőttre 142 nemi beteg esett, míg például a münsteri járásban csupán 4,8. A bűnözés másfélszer erősebb, mint falun. A család egysége bomlásnak indul. A politikai gondolkodás is más: falun a hagyományok élnek, a városok a radikalizmus felé hajlanak. 1912-ben Berlinben a szocialistákra az összes szavazatok 75,6 százaléka, Hamburgban 62,3, Essenben 36,4, Mainzban 54,6 százaléka eseti. A falusi egyszerűséget kedvelő szerző félti a népet, hogy mindinkább a radikális világnézet felé ragadtatik. Ennek ellensúlyozására, valamint a valláserkölcsei hanyatlás meggátolására könyve utolsó fejezetében tanácsokat ad, melyek célja főleg a tiszta lelki élet megővése. Egészen véve az az ítéletünk, hogy a szerző érdekesen állította be a munka statisztikai, objektív részét, de a nagy szerű probléma, melyet vizsgálódása tárgyává tett, nyilván nagyobb összefüggések megvilágítására, mélyebb okfejtő és gyakorlati fejtegetésekre is nyújt alapot.

*Nagy Dénes.*

**Keleti művelődéstörténet.** (*Varga Zsigmond: Az ókori keleti népek művelődéstörténete különös tekintettel a bibliára. Pápa: Ref. főisk. kny. 1915. XXXII, 512 l. Ref. egyházi kvtár, 12. k.*)

A Református egyházi könyvtár eddig szinte kivétel nélkül fordításokat és régi munkákat közölvén, úgyszólván rákényszerítet arra az elszomorító feltevésre, hogy eredeti műveket nem is szándékozik kiadni. Reprodukciókat publikáló első tízévi gyakorlatának a jövőben leendő tovább követése annál fájdalmasabb lenne, mert hisz Magyarországon, mondhatni, ez az egyedüli olyan tudományos közvállalat, amelyik az annyira hátramaradott hazai valástudomány komoly fejlesztésének hathatós támasza lehet. A Varga Zs. nagyszabású művének kiadásával a Ref. egyh. kvtár mindenestre örvendetes, biztató eltérést mutat régebbi szokásától, s ha akad ezután is minden évre egy ilyen kiadni való tanulmány, akkor a hittudományok művelésének hazai elmaradottsága miatt sem kell soká panaszkodnunk.

V. műve, amint ezt címe is jelzi, elsősorban nem teológiai tanulmány, bár főcélja a biblia mélyebb, teljesebb megértése. Hogy ezt a célját elérje, avégett bátor és szépsikerű elszánással az ókori zsidó történelem és a biblia egész történeti, néprajzi és kulturális megvallási hátterének megrajzolására vállalkozik. Ha meggondoljuk, hogy az „Isten választott népe” nemcsak Mezopotámiából Egyiptomba vivő, történetírás előtti vándorlása idején volt számos kisebb-nagyobb néppel szoros érintkezésben, hanem a történeti időkben is állandó ellenséges vagy barátságos összeköttetésben állott a közeli kanaánföldi szomszédokon kívül Föníciával, a Tigris- és Eufrates-menti birodalmakkal, valamint Egyiptommal, későbbben pedig a görög s majd a római hatalommal: akkor azonnal világossá válik előttünk, hogy ez érintkezéssel járó kölcsönhatások milétének kiderítése végett a kutatásoknak évezredek s egy tucatnyi népet felölelő rendkívül széles mezőit kell átvizsgálni. Így V. tanulmánytere nagyon is kitágult s emiatt egységességéből és arányosságából veszített. A történelmi rész például 246 oldallal az egész munkának csaknem felét teszi; ellenben a vallással foglalkozó szakasz (389—473 l.), amelyiktől pedig méltán várhattuk volna a legnagyobb terjedelmet, alig ötödrésze az egész munkának. A részletekbe s különösen az összehasonlító nyelvtudományi anyagba való (egyébként érdekesítően tanulságos) elmerülés következtében gyakran teljesen megszakadnak a tanulmányok a bibliához fűződő gondolatfonalai.

Az az eszme, amelyik e könyviét mindvégig a legkövetkeztetesebben uralja: — Szumir s ezzel együtt az ural-altai népeknek az ősi műveltségfejlesztő szerepe — egyenesen kapcsolatban sem áll a bibliai problémákkal s csak a szumirnak az asszir-babilonin át a régi zsidó kultúrára gyakorolt hatása útján vonható e tanulmánykörbe. Ámde e formai kifogástól eltekintve a szumir kultúra elsőbbségét vitató kimerítő fejtegetések, meggyőző erejűknél fogva kiváló tudományos beccsel bírnak. Ez irányban V. a bibliai vonat-

kozásoktól oly messze megy, hogy eljut egészen Kínáig is. A kínai, mint egyik turáni néppel szemben, szintén a szumir műveltségnek eredetbeli elsőbbségét igyekszik igazolni. Nézetünk szerint azonban itt fordítva oszkozik. V. az ég, az isten kínai Tien nevével szumirból származtatja. Szerinte „az ég Thien Tien neve nem egyéb a kínaiiban, mint a szumir *dingir* = isten elköltött, meg- rövidített formája” (457 l.). Ez a felfogás ellenkezik a régi nyelv- képződésnek azzal az általános sajátságával, miszerint új szavak a régiekből nem lekopással, hanem újabb (egytagú) szavaknak a hozzákapcsolásával keletkeznek. Amellett már a kínai népnek csupán a történeti időben is Kr. e. 3000 évre visszanyúló állam- alkotó múltjából arra kell következtetnünk, hogy a dús kínai medence bocsátott ki magából új kulturtelepeket alkotó népraj- kat. E mellett a föltevés mellett önként érthető azt mondanunk, hogy a Kínából vándorló Thien-tisztelők nyugat felé vivő útjukon Iránban tartózkodva itt az ő régi istenöket Thien írnek, azaz ír Urának nevezték, (minthogy az Iran = ír An is hasonló jelen- tésű). Ezzel aztán Irán, Perzsia és Mezopotámia kultur- és vallás- történetének a megértésére egyaránt világosabb, érthetőbb per- spektíva nyílik, mert így eljutunk a (hittani) dualizmusnak, a földművelés, kertészet, csatornázás, a termelő munka (vallásos) tiszteletének történelmileg igazoltan is legősibb típusához.

Ha már feljogosítva érezte magát V. arra, hogy a bibliától és Palesztina vidékétől egészen Japánig is eltávolodjon össze- hasonlító anyaggyűjtésével, akkor méltán sajnálhatjuk, hogy az őszövétségihez hasonló kutatói figyelmére nem méltatta a vallási- lag hozzánk közelebb álló Újszövetséget. Pedig ennek a történelmi és kulturális háttére is ugyancsak rászorul az eddigieknél behatóbb kutatásokra. Hogy csak egyet említsék, magának Jézusnak az élettörténete tele van a megoldatlan rejtélyeknek egész tömegével. Születésének, templomi bemutatásának, pályaválasztásának, pusztai megkísértetésének s több más életeseményének a története annyi hasonlóságot mutat a Buddha megfelelő életeseményeihez, hogy az indiai hatás feltevése alig kerülhető el. Ha pedig azt vesz- szük fontolóra, hogy a Buddha benaresi programbeszédjében a beszéd magja: a szenvedésekből kivezető nyolcfokú tökéletesedési lépcsőzetnek a meghatározása; a jézusi programul tekinthető *hegyi beszédben* pedig e beszédnek ugyancsak a magvát képező szintén nyolc boldogsági életszabály jelentésének lényegével minő megegyezést mutat: ha ezt vesszük fontolóra, akkor nem ok nélkül csábítódunk arra a gondolatra, hogy Jézus az életének az evangéliumi életrajzokból ismeretlen (12—30 év közötti) 18 évre terjedő hosszú szakát a Buddhizmus alaptanait is felölelő külföldi vándortanulmányokban töltötte. Az mindenesetre kétségtelen, hogy még az Újszövetségnek is nem egy homályos pontja vár művelődés- történeti megvilágításra s valóban kár, hogy ilyen megvilágítások V. mostani kötetéből hiányzanak. Ohajtanók, hogy ezt az elsőt követendő második kötet elsősorban az újszövetségi vonatkozású anyagot tartalmazza, s hogy tudományos irodalmunknak az is oly maradandó becsű nyeresége lenne, mint ez.

György János.



**A háború hatása a gyermekekre.** (Nagy László: *A háború és a gyermek lelke. Adatok a gyermek értelmi, érzelmi és erkölcsi fejlődéséhez. Kiadja a Magyar Gyermektanulmányi Társaság. Budapest, 1916. 143 l)*

A Gyermektanulmányi Társaság adatgyűjtő osztálya még a háború első évében kérdőíveket küldött szét kisdédóvókhoz, elemi, polgári és középiskolákhoz, hogy a gyermekek adandó vallomásai-ból a háborúnak lelki életükre gyakorolt hatását kiolvassa. A 8—14 éves gyermekeknek ez a kérdéssorozat volt szánva:

- I. Miért van most háború?
- II. Mi tetszett eddig legjobban a háború eseményeiből? Miért?
- III. Most, hogy háború van, mit szeretnétek leginkább tenni? Miért?
- IV. Szoktatok-e háborúsdit játszani? Írjátok le, miként.
- V. Tettetek-e a katonákért vagy azok itthonmaradt családjaiért valamit? Mit?
- VI. Szeretitek-e a háborút? Miért?
- VII. Hogy fog végződni a háború? Miért?
- VIII. Rajzoltátok le színes ceruzával vagy fessétek le a háborút.

A 15—18 éves ifjakhoz ezek a kérdések szóltak:

- I. Mi ragadta meg leginkább lelküket a háború eseményeiből? Miért?
- II. Mi az oka a háborúnak?
- III. Most, hogy háború van, mit szeretnétek leginkább tenni? Miért?
- IV. Átalakította-e a háború napi foglalkozásukat? Miként?
- V. Megváltoztatta-e a háború érzésüket s gondolkodásukat? Miként?
- VI. Mi a véleményük általában a háborúról?
- VII. Hogy fog végződni a háború? Miért?
- VIII. Rajzolták le színes ceruzával vagy fessék le a háborút. (Nem kötelező.)

A 112 iskolától és 8 magángyűjtőtől beérkezett anyagnak feldolgozását Nagy László kezdi meg. Őszinte idealizmustól áthatott, lelkes sorokkal vezet be könyvét, melynek céljául tüzi, hogy a gyermek lelki fejlődésánál pozitív adatokkal gazdagítsa és ezekkel az adatokkal új irányokat mutasson a pedagógiának, melynek sohasem volt felelősségterhesebb feladata, mint ma, mikor a mai óriási áldozatokkal előkészítendő új világ embereinek formálása van kezeire bízva.

A könyv módszere kiindulásában statisztikai. Életkoronként veszi fel és empirikus szempontok szerint osztályozza a kapott gyermekválaszokat s ez alapon típusokat állapít meg, keresve a típusoknak a különböző életkorokban feltüntetett előfordulási arányát. Ez tehát, a differenciálpszichológia terminológiájával élve, varációvizsgálat volna, interindividuális — mondjuk egyéni — változatok tanulmányozása. Ennek közvetlen eredményeiből azonban, épen a statisztikai módszer belső logikája folytán, fejlődéstani állítások adódnak a következő módon. Az egyszerű percentezés segítségével megvizsgált gyermektömeg korról-korra

túlnyomólag” más-más típusúnak mutatkozik. Ezek az adagok egy fiktív gyermeksémát szolgáltatnak, amit „a gyermek”-nek nevezhetünk s melynek most már a nyert adatok intraindividuális, vagyis egyéni belüli, egyéni módosulásait mutatják az idővonal mentén. A gyermektömegről felvett variációadatok ilymódon „a gyermek” fejlődésének válnak dokumentumaivá, melynek típusonként megrajzolt görbéi egymáshoz viszonyítva még arra a kérdésre is válaszolhatnak, hogy miféle lélektani magatartások fejlődnek párhuzamosan vagy ellentétesen, tehát korreláció megállapításokra is szolgáltatnak alkalmat.

A feldolgozás főbb részletei a következők: Egy gimnázium és egy elemi iskola összes válaszainak felhasználásával a 8—18 éves kor fejlődéstani természetére nézve kapunk részletes eredményeket. Szerző két éves periódusokat választ és sorra jellemzi a 9—10, a 11—12, 13—14, 15—16 és 17—18 éves gyermek lélektani magatartását. A 8 éves korában még erős szubjektívitású gyermek 9—10 éves korában objektív realizmusba merül, a fizikai világ aprólékos kitanulmányozásával, folytonos kipróbálásával van elfoglalva, míg a társadalomra vonatkozó Ítéleteiben fantasztá. A 11—12 éves gyermek mind gyakorlatibb, mind konkrétebb irányba terelődik, erősen aktív, a társadalmat valóságosabbnak érzi, játékcsoportokat szervez, területet foglal, szeret társadalmában elzárkózni, kifelé ellentállni. A 13—14 éves kor átmeneti korszak, az érzelmi világ önállóbb ébredése, szimpátiák és erkölcsi érzések zavarják meg az előbbi korok biztos gyermekrealizmusát. Sajnálják a harcban szenvedőket, féltik a hazájukat, nem örülnek háborítatlanul a győzelmeknek, nem dicsőítik az erőszakot és 15—16 éves korukban, a pubertással járó nagy átalakulások korában, határozottan fájlatják a háborút, nem szeretnek rá gondolni. Merengők, álmodozók, érzelmesekek, a külső világ és a társadalom után észrevették önmagukat is. A háborúból az egyéni tettmotívumok, az erkölcsi értékek érdeklik, nagy szavakkal fedik könnyen ingadozó kedélyviláguk mozgalmait, rajongók, és a felnőtt szemében banális frázisok teljes tartalmát érzik. Ezeket a merengő, inkább csak ígéretben aktív éveket a 17—18 éves ifjak tevékeny életkora váltja fel, ahol az előzőleg megalakult érzelmi talajon tetterő, lelkes cselekedetek fakadnak. Háborús válaszaikban ezek az ifjak mind személyes cselekedetekre utalnak, események centrumaiban látják magukat s úgy látszik, lelkileg érettek arra, hogy megfontolt tettekre fogjanak.

A szorosabb értelemben vett típusvizsgálatra a szerző csak két kérdést dolgozott fel. Egyik a háború megokolását kívánja a gyermektől, a másik azt tudakolja tőlük, mi tetszett nekik legjobban a háborúból. Az első kérdésre 1661 feleletet, a másodikra 1105 feleletet karakterizált és osztályozott a szerző s azokat a gyermek érzelmi fejlődésére mutató tartalmuk szerint szubjektív, objektív-konkrét és elvont típusúaknak találta. Az évenként számított életkorokat és az egyes típusoknak az egyes életkorokban mutatkozó százalékos mértékszámát véve koordinátatengelyekül, megrajzolta

a három típus fejlődéstani görbét a 8—19 éves gyermekkor időtartamára. Az idő lévén az abszcissa, a görbe emelkedései a típusoknak az egyes életkorokhoz tartozó gyakoriságával arányosak. A szubjektív görbe gyors leszállása és eltűnése mutatja, hogy a képzeletből merített érzelmes feleletek a 8-ik évben leggyakoribbak, gyorsan fogynak s a 13-ik évvel megszűnnek; az elvont megokolások a 8-ik életévben teljesen hiányzanak és folytonosan emelkednek a 18-ik évig, ahol már alászállani hajlandók; az objektív konkrét típusú válaszok pedig a 8-tól a 10-ik évig gyorsan emelkednek, elég magasan maradnak a 13-ik évig, ahol hirtelen eséssel szállanak alá, hogy csak a 19-ik évben mutassanak némi újabb emelkedést. E görbék értékét jelentékenyen növeli az a körülmény, hogy a második kérdésre külön készült próbákkal szembetűnően hasonló menetűek s a gyermek fejlődés közben feltüntetett típus-hullámzásainak így objektív képét szolgáltatják.

Az érzelmi hatás vizsgálatára két görbét találunk a könyvben: a szténikus (felemelő) és az aszténikus (lesújtó) hatások görbét. Az előbbi a 8—16 évig lassú emelkedést és leszállást, az utóbbi ugyanebben a korszakban — jóval alacsonyabb percentszám mellett — lassú leszállást és emelkedést mutat s a 16—19 éves korban mindegyik egy újabb, az előzőhöz hasonló, de kisebb hullámot. Az aszténikus görbe már kezdetén alacsony százalékszámot mutat (90%) s ez is fogy, a 11—13. években zérus; a szténikus görbe magasan kezdődik (70%), hogy a 11—13. években a 100% maximumot érje el. Ez a két szélsőség mutatja a realizmusából az érzelmiség felé kibontakozó 11—13 éves kor affektív jellemzőjét, melyben a háboru borzalmi nem sújtanak, csak tettalkalmi lelkesítenek. A 13 éven túl a lesújtó hatás percentje nő, a felemelő hatása fogy s a 13—19 év intervallumában amaz 20%-ot nyer, ez 20%-ot veszít s a 19 éves ifjakkal már csak 80%-ára hat felemelően és 20%-ára lesújtóan a háború. Nagy érdeklődéssel várjuk e tisztán fiúválaszok vizsgálata után a lányoktól származó adatokat, melyek talán főleg az érzelmi hatás illusztrálásában fognak új eredményeket szolgáltatni.

A harmadik és legbővebben megtárgyalt feldolgozási szempont a háború erkölcsi hatására vonatkozik. A feltett kérdések oly természetűek, hogy kihívják a gyermek erkölcsi ítélezését és valóban az összes feleleteknek csak 8,10%-a közömbös, a többi 91,9% mind erkölcsi tartalmú. A legtöbb erkölcsileg közömbös felelet a 8 éves gyermekektől származik, a 19-ik évig némi ingadozással 0-ra fogynak, míg az erkölcsi tartalmú feleletek percentszáma ugyanezen idő alatt 100-ra emelkedik.

A szerző a kérdés részletezése végett az adott feleletek tartalmából megállapította a gyermekek erkölcsi érdeklődésének főbb irányait s a bennük megnyilvánuló erkölcsi érzések közül hármat Választott ki részletes tárgyalásra: a küzdelem szeretetét vagy harciasságot, a hazaszeretetet és az altruizmust. Mindegyiknek elkülönítette alsóbbrendű formáit a magasabbrendűektől s a két görbét azonos táblára rajzolva *vetette* össze, annak feltüntetésére, hogy az alsóbb típus szerepe a korról általában hanyatlik, a maga-

sabb emelkedik. Nem mehetünk itt azoknak az érdekes elemzések részleteibe, melyekre ezek az erkölcsfejlődéstani elemek szerzőnknek alkalmat adnak. Általános eredményei közül legérdekeesebbek a görbék menetéből kiolvasott fejlődéstani korrelációk, például az altruisztikus érzelmek fejlődési görbéjének az általános érzelmi görbével mutatott megfelelései, továbbá a magasabbrendű érzelmek fejlődésmenetének az elvont elméműködések fejlődésével mutatkozó rokonsága, A könyv konklúziója gyanánt „általános erkölcsfejlődéstani tételek” címen összefoglalást találunk, melyben a gyermek erkölcsi életének főbb vonalai ismét kétévenként soroltatnak fel: az erkölcsileg közömbös első gyermekkor után a 9—12 éves gyermek alsóbbrendű erkölcsiségtől kormányzott erkölcsi ösztöneinek kora, a 13—14 éves kor bizonytalansága, érzelmi labilitása, a 15—16 évesek reflexív, befele irányuló morális magatartása a maga passzivitásával s a későbbi tetteket termő rajongásával, végül a 17—19 évesek egyensúlyozódási folyamatával, határozottság, öntudatosság és gyakorlati tevékenység felé tartásával. Egyes erkölcsi érzelmek fejlődésmenetének vázlatát is megkísérli szerzőnk s a nyert adatok nyomán az altruisztikus erények, az igazság- és jogérzés, a nemzeti érzés, a harci erények genezisének főbb pontjait jelöli ki és végül az erkölcsfejlődés két főtényezőjének, az egyéni érzéseknak szociálisakká való átalakulását s a szubjektív erkölcsi érzelmek objektiválását mondja. Maga is ideigleneseknek és a bővebb anyag feldolgozásától megerősítendőeknek tartja az eredményeket.

Csak azt a kérdést akarjuk még ebből az alkalomból érinteni, hogy milyenrendű tudományos értéket kell tulajdonítanunk a jelen könyv kategóriájába tartozó kutatásoknak, melyek gyermekankétek adatait híveknek és autentikusoknak ismerve el, belőlük a gyermek belső életére vonnak következtetést A legközelebb fekvő laikus ellenvetés az, hogy a gyermek úgyis csak azt mondja, amit szüleitől s tágabb környezetétől hall, nem saját nézeteit adja, hanem a másét ismétli és így mondásaival nem magát, hanem környezetét árulja el. A gyermek hangulata, értékelései egyszerűen a közhangulat, a közértékelések másolatai. Ez általában igaz, de nem módosít a gyermekankét értéken, mert a pszichológusnak a gyermeket környezetestül együtt kell elfogadnia s nem a magára hagyott gyermeknek, hanem a környezetében élő gyermeknek adatait kell alapul vennie. A gyermektanulmányozó itt épen arra kíváncsi, hogy ebből a környezet által rásugározott s kész vélemény- és hangulategyüttesből mely korban mit választ ki a gyermek, mily hatások termékenyülnek meg benne s melyek hagyják érintetlenül, mely véleményeket hajlandó ismétlni s melyeket nem. A gyermektanulmányozó nem tehet fel általánosabb érvényű kérdést ennél: mi lesz a gyermekből a mai nevelés, társadalom, a ma szentesített szokások és értékelések hatása alatt? Ebben az értelemben eredményei viszonylagosak maradnak bizonyos kortörténeti adatokkal és csak többszörös attrakció árán emelkedhetnek oly általánosságra, mint például az ember szellemi alkotásának

introspektív vagy kísérleti megvilágításai.

Egy másik szintén szembeszökő és talán súlyosabb megjegyzés a minden ankétek erejét gyengítő, de itt fokozottan szereplő gyermeki verbalizmusra vonatkozik. A gyermek szókészlete többé-kevésbé fejletlen, nehezen simul a külső, még nehezebben a belső tapasztaláshoz. A gyermek szívesen kapaszkodik megszokott szólamokba s nem kell sok túlzás ahhoz az állításhoz, hogy gyakran inkább azt mondja, amit mondani tud, mint amit mondani akar, hogy inkább belső tapasztalását igazítja szókészletéhez, mint szókincsét élményeihez. A kérdések verbális emlékeiket, újságokból, tankönyvekből, iskolai előadásokból merített mondattöréseiket hívják ki és azt válaszolják, amit ezekkel jól meg tudnak mondani. Talán mást válaszolnának, ha más iskolai szókincsük lenne és másszavú családi környezetbe kerülnének. Erre is lehet azt mondani, mellőzve a nagy számok törvényeivel való érveléseket, hogy a gyermeket szóbelileg is az ragadja meg, aminek tartalma benne visszhangra talál s így verbalizmusán keresztül is csak azt tudjuk meg tőle, amit önmagán tapasztal. Mégis nagyon érdekes volna magának e verbalizmusnak s az előbb említett gyermeki plaszticitásnak kikémlésére végezni vizsgálatokat. Bizonyosan érdekes különbségekre lehetne találni egy mostani ankét s a háború elején tartott ankét eredményei között. Például az a tény, hogy a háború inkább a harciasság érzelmét váltotta ki a gyermekekből, mint a szenvedésekkel szemben való fogékonyt, talán ma nem illusztrálnánk ilyen döntő arányban; a sztenikus görbe talán alacsonyabban, az aszténikus magasabban járna és talán menetét is változtatná. A gyermeklélek valóban híven, bár egyszerűsítve tükrözi a társadalmi öntudat legáltalánosabb vonásait s ma a háborús nyomortól széles rétegekben elkedvetlenített társadalomról, a sok diadalért fizetett sok gyász, az elnéptelenedett családok helyrehozhatatlan veszteségeinek hatása alatt, a nyomasztó békevárás napjaiban bizonyára más képet fog nyújtani, mint adott az első, naivan bizakodó romantikus lelkesedés heteiben. Azok az eredmények, melyek érintetlenül kerülnének ki ebből az összehasonlításból, bizonyára fokozott objektivitásra tarthatnának számot,  $\beta$  a gyermeklélek plaszticitására és verbalizmusára vonatkozó ellenvetések még kevésbé illelnék őket, mint a mostani eredményeket, melyek a nyelv és a társadalom szolgáltatta kettős közegellenállás és még sok részlethatás dacára is jelentékeny adatokkal gazdagították a gyermek lelki fejlődésánál.

B. J.

**Művész és vállalkozó viszonya egymáshoz.** (Else Meißner. *Das Verhältnis des Künstlers zum Unternehmer im Bau- und Kunstgewerbe. Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen, Heft 185. München und Leipzig: Duncker & Humblot 1915. XIII, 101 L*)

Annak a nagy küzdelemnek, mely ma minden országban többé-kevésbé céltudatossággal folyik művész (építő- és iparművész) és vállalkozó között, melyben a művész a maga egyre növekvő be-

folyását igyekszik érvényesíteni az iparra, míg a vállalkozó az új utakra lépéstől egyrészt a maga érdekeit, másrészt az ipari fejlődést félti, igen becses adatgyűjteménye, rendszeres tárgyalása és emberi lehetőségek szerint pontos mérlege Else Meißner könyve Németországra nézve, ahol ez a küzdelem eddig a legnagyobb méreteket érte el és a legbecsesebb eredményeket hozta meg. Németországban a művészek egész serege s olyan kiváló írók, mint Naumann, Muthesius, Sombart, Scheffler stb. vívják a Deutscher Werkbund szisztematikusan szervezett, szívós harcát a művészi elvnek városépítésben, magánépítésben, lakásberendezésben, általában ipari téren — amennyiben lehet — való érvényesüléséért, szemben a nagytőkés vállalkozással, amely maga is erősen szervezkedett és hatalmas eszközökkel rendelkezik. A küzdelemnek főtere természetesen Berlin, a rohamosan fejlődő, új világváros és környéke. Ránk nézve a statisztikai adatok és a belőlük vont következtetések akkor volnának igazán becsesek, ha összehasonlíthatnánk őket a magunk aktáival, — hiszen Budapest a gyors fejlődés tekintetében Berlinnel legközelebb rokon; sajnos, nálunk még annyira embrionális állapotban leledzik az a mozgalom, melynek németországi adatai előttünk fekszenek, hogy még az adatgyűjtés ideje sem következhetett el addig, amíg a különböző, egymással szembenálló táborok helyzete kellőképp nem tisztázódott s az egyének és kisebb csoportok szándéka nem szerveződött közös akarattá. Egyelőre Groß-Berlinben is az a helyzet, hogy az új épületeknek átlag 10, legfeljebb 20%-a készül magánépítések, tehát művészileg komolyan vehető személyiségek, tervei alapján, általában pedig a német városokban ez az átlag mindössze 20—30%-ot ér el. Ezekben az esetekben főleg kereskedőházakról, jobb lakóházakról és villákról van szó. A többi 70—80% természetesen főleg a bérházakból kerül ki, amelyeket az építető vállalkozók iparúzó építő vállalkozókkal készíttetnek spekulációra. A tervezés munkáját ezekben az esetekben nagyobbára sematikusán végzik részben a vállalkozók alkalmazottai, részben önálló technikusok; igazi építéseknek az építkezés felett való felügyeletére rendszerint nem kerül a sor. De a probléma nem is az — és gazdasági szempontból amúgy is képtelen követelés volna —, hogy minden egyes spekulációs-épületet valamelyik művész egyéni módon tervezzen meg. Az a körülmény, hogy ma az épülettervek legnagyobb része nem művésztől ered, hanem bizonyos tömegtermelés eredménye, amennyiben mindig ugyanaz az alapforma alkalmazódik, a spekulációs építkezés lényegében gyökerezik. A hiba csak az, hogy ma, jóllehet egész utcasarokon végig egyik ház csakúgy, mint a másik, ugyanazon alaptervre épül, kifelé az egyéni megformálás látszatát igyekszik magára öltetni. Ennek következtében az egész városképet nemcsak a belső hazugság hamisítja meg, hanem ugyanazon téma variálásában kifejtett görcsös erőlködés folytán kivesz minden érzék a szolid, természetes formaalakítás iránt. A tömegépítkezés formálásában javulás csak akkor állhat be, ha a belső egyöntetűséget kifelé is érvényre jut-

tatják. A tulajdonképeni probléma tehát bizonyos *egyöntetű típusok* kialakítása. A tömegépítkezéseknél — a bérházaknál —, melyek a tömegek mindenütt azonos szükségleteinek kell hogy megfeleljenek, nem is lehet az a cél, mint a magánépítkezéseknél, hogy egyéni igényeket és egyéni ízlést elégítsenek ki. Másfelől azonban a tömegépítkezések céljainak megfelelő típusok kialakítása — olyan típusoké, amelyek lényegükben mindenütt alkalmazhatók — csak a magánépítések, szóval az építőművészek intenzív együttműködésével történhetik meg. És épen ez a modern építőművészetnek egyik legnagyobb és legsürgősebb feladata. Általában véve elsődrendű nemzetgazdasági és kulturális szükséglet, hogy legyen olyan önálló tervező művészsereg, amely a direkt megrendelések terén működik s az építészetnek és iparművészetnek megnyitja a szüntelen kínálkozó új feladatok útjait. Egyidejűleg azonban törekedni kell az egyszerű, *személytelen formák* kincsének megszerzésére, melyeket a tömegprodukciónban lehet alkalmazni. Ennek az egységes gondolatnak, mely minden nagy művészi korszakot áthatott, az író igen tudatosan és világosan ad kifejezést könyve végén: „A művészi kultúrának olyan általánossá válására kell törekednünk népeletünkben, hogy a legegyszerűbb rajzoló munkája is tanúságot tegyen róla. Csak ha egészséges és igazi szellem hatja át a művészetet, csak akkor járulhat hozzá az egyetemes népjellem nemesítéséhez; és csak akkor fogunk kulturális fejlődésünkben olyan monopóliummal bírni, amely a világállamok körében gazdasági helyzetünkre nézve jelentőségre tehet szert.” A világhódító német ipar a kereskedelmi szabadság mellett a kulturális érték szükségszerű privilégiumát a világpiacon hirdeti ebben a programban. A jövőben, ha a kulturális értékek megint elfoglalják az őket megillető helyet, ezen program megvalósításától függ a népek helyzete a nemzetközi nagy versenyben.

*Fülep Lajos.*

**A magyar szabadságharc eszméi.** (Pethő Sándor: *A szabadságharc eszméi.* Budapest: Élet kiadás 1916. 221 l. Ára 4 korona.)

Ritkán csalogódik annyira az olvasó munkában, ha címe után indul, mint e könyvnél. Tudományos összefoglalást s mélyreható indokolást vár s a szabadságharc politikai és hadi történetének könnyű modorban megírt vázlatos rajzát kapja. A tudományos módszer és az előadás művészete felett nem alkalmoszerű vitát kezdeni olyan munkánál, melyről a szerző maga is azt mondja, hogy benne „csak mintegy jelezni akarta felfogását a szabadságharc embereiről és problémáiról”, az 1848/49-iki szabadságharc oknyomozó történetét később akarja megírni. Azt azonban hangoztatnunk kell, hogy Carlyle hatása erősen érezhető a munka modorában s ezt az iskolát az előadás művészete szempontjából bámuljuk ugyan, a történettudomány szempontjából azonban nem tartjuk szerencsés jelenségnek. Carlyle esztétikus volt s hivatása erősen

érvényesült munkáiban: több bennök a szépség, mint az igazság. A történettudomány pedig az igazság s nem a szépség értékelésére van hivatva.

Ismételten hangoztatja a szerző az 1848/49-ik évi események érzelmi hatását, amely mindeddig megakadályozta, hogy a magyar tudomány az eseményeket elfogulatlan kritikával szemlélje. Azt hisszük, hogy e beállítás nem felel meg a valóságnak, mert a napi politika az 1848 névvel már csupán valami általános képzetet tartott meg Magyarország sorsdöntő eseményeiből s az 1867-ik évi kiegyezéshez, illetőleg annak politikai fejleményeihez alkalmazkodott. Az 1848 nem csupán a teljes államiságot jelentette, hanem jelentette befelé az erők felszabadulását s harmonikus együttműködését, kifelé pedig az egyenes és őszinte politikát. Az 1848 csupán befejezése annak a szabadelvű politikáinak, amely 1832-ben indult meg s az osztrák abszolutizmus minden államférfíui mesterkedése ellenére is diadalra jutott. A nagy összeütközést az osztrák politikai hatalom és az erőteljesen kihajtó magyar szabadelvűség között nem Kossuth egyénisége idézte elő — ámbár tagadhatatlanul nagy része volt benne — s bukását nem az annyira elítélt április 14-ike okozta, hanem a demokratikus és abszolutisztikus elvek közötti ellentétből származott és az abszolutisztikus elv ereje döntötte meg. A magyar alkotmány eltörlésének tervével Metternich herceg már az 1811/12-ik évi országgyűlés alatt foglalkozott (Wertheimer: *Az 1811/12-iki magyar országgyűlés*, 143. l.) s csupán a napóleoni politika bukása miatt volt kénytelen tervét feladni. Az 1848-ik évi bécsi államcsíny e kísérletet újította meg s a kedvező európai politikai helyzet ez esetben diadalra juttatta. Az 1848/49-ik évi események tehát nem fűzhetők Kossuth és Görgei egyéniségei köré, sokkal szélesebb perspektívával kell az eseményeket szemlélnünk s sokkal messzebb kell visszatekintenünk, hogy okfejtésünk hiányos ne legyen.

A szerző olvasottságát a munka idézetek nélkül is bőségesen igazolja, felesleges volt mentegetni magát. Különösen Horváth Mihály hatása érezhető erősen rajta, kinek munkái nagy intelligenciát és lelkiismeretes körültekintést árulnak el s csupán ott szorulnak kritikára, ahol személyéhez közelfekvő eseményekről és egyénekről beszél. Csupán abban hibáztatjuk a szerzőt, hogy ítéletei nem mindig indokoltak s a kifejezések használatában túlmerész.

Külpolitikai szemléje sikerültnek mondható, nem értünk azonban egyet vele az olasz és lengyel szimpátiák magyarázatában. Nem „társadalmi és állami rendbontó elemek” az olaszok és lengyelek, hanem a nagy francia forradalom hatása alatt keletkezett demokratikus áramlat szabadságeszméinek meggyőződött előharcosai. Amint a magyar emigránsok sem „az anarchikus, szocialista és politikai forradalmakban kompromittált egyének nemzetközi gyűlévésében” szerepelnek, hanem szabadságszeretetük viszi őket a szabadságmozgalmak körébe.

Az abszolutizmusnak egyetlen támasza a legalitás volt s a



demokratikus mozgalmaknak szükség szerint összeütközésbe kellett jutniok a legalitással. Ez az igazság, amit semmiféle frázissal nem lehet elhomályosítani. A Habsburg-birodalom politikája is a legalitás elvére támaszkodott s az 1848-ik évi törvényekkel szemben a régiebb törvényekre, elsősorban a *pragmatica sanctio*ra hivatkozott, amelyekre nézve az 1848-ik évi törvényekben veszedelmet látott. E törekvésében segítségére voltak a magyar konzervatívok, kik az ősi kiváltságok alkonyát fájdalommal szemlélték s önző érdekből készek voltak közreműködni az 1848 előtti állapot visszaállításában. A magyar szabadelvű elemek viszont annyi ellenállással voltak kénytelenek megküzdeni politikai pályájukon, hogy nem bíztak az 1848-ik évi tüneményes pozsonyi sikerben s hajlandók voltak a megalkuvásra. Ez magyarázza a magyar békepárt keletkezését és működését, ez magyarázza a felelős magyar miniszterium politikai magatartását. Sikert azonban nem érthettek el, mert a békepárt engedményeket követelt, az abszolutizmus azonban nem volt hajlandó engedményekre.

Az abszolút politika támaszai a konzervatív elemekből kerültek ki, ezek azonban a szabadelvű eszmék forgatagában nem tudtak felszínre vergődni. Volt azonban az abszolút politikának egy eszköze, amelyre bizton számíthatott s ez a hadsereg volt. A hadsereget tradíciói az abszolút politikához fűzték s e tradíciók az alkotmányra történt feleskettetése után is érvényesültek. Görgői váci kiáltványa volt hivatva e tradíció varázserejének megtörésére, hatását azonban megrontotta az április 14-iki függetlenségi nyilatkozat, amely a kétségek megerősítésére alkalmas volt. Túlzás volna azonban a magyar hadsereg bomlását teljesen az április 14-ike rovására írni, mert a bomlási processzust természetesen előidézte az a megdönthetetlen katonai hatalom, amely az orosz beavatkozás után a magyar hadsereggel szemben állott.

Nagy figyelmet szentel a szerző az 1848/49-ik évi katonai események kritikájának s ha e téren nem is olyan részletes, mint a katonai szakírók, következtetéseiben annál merészebb. Azt hisszük, hogy e téren Breit József alapos szakmunkája után kevés újat lehet mondani s legfeljebb arról lehet szó, hogy a Breit tudományos megállapításai népszerű formában adassanak elő. Itt konkrétumokkal lehet dolgozni: ismeretes a magyar hadsereg ereje s ismeretesek az ellenséges erők, a hadvezérek lángelméje átmenetileg érvényesülhet ugyan az erők arányával szemben is, a végső döntést azonban nem befolyásolhatja. Felesleges munkát végzett tehát a szerző akkor, midőn egyéni szempontokat igyekezett e téren érvényesíteni.

Végül még egyet! A szerző sokat beszél külpolitikáról ö belpolitikáról, csupán a legfontosabb tényezőről, a népről feledkezik meg. Nem adja magyarázatát annak, hogy mi indította a népet arra, hogy a magyar szabadságharc zászlai alá) álljon, vagyonát és életét áldozza fel. Kossuth ragyogó szónoklata nem magyarázza e tényt elegendőképen. Itt a magyarázatot az 1848-ik évi törvények által előidézett társadalmi és gazdasági átalakulásban kell keresnünk, amely a nép javára történt s e vívmányok védelmére hozta

meg az áldozatot a magyar nép. Reméljük, hogy a szerző valóra váltja ígérését s megírja a szabadságharc oknyomozó történetét. Reméljük, hogy akkor ezeknek a tényezőknek is helyet juttat munkájában, melyek a XIX. század összes forradalmi átalakulásait irányították. A demokratikus eszmék, a haladás, a szabadság eszméi szorosan összetartoznak, ezeket egymás nélkül elképzelni nem lehet.

*Gárdonyi Albert.*

**A háború és béke kérdései.** (L. T. Hobhouse: *Questions of war and peace.* London: T. Fisher Unwin 1916. 223 l.)

A háború tartama alatt több olyan angol bókönyv jutott kezeink közé, melyeknek tartalma bizonyítja, hogy a szigetországban a háborús cenzúra ellenére is bárki szabadon kifejezheti meggyőződését, még akkor is, ha az a vezető tényezőkre nézve kényelmetlen. Hobhouse könyve nem ezek közé tartozik. A demokrácia ügyén túlradó szeretettel csügg és fanatikusan hisz ez ügy végső diadalában. Könyve mindezek dacára nem mentes az elfogultságtól, mert szerzője túlságosan benne él az ántánt, illetve Anglia háborús ideológiájában.

A könyv három fejezetből áll: egy párbeszéből (*The soul of civilisation*), egy háborús szilveszteresti csevegésből (*The hope of the world*) és egy előadásból (*The future of internationalism*).

Azzal kezdi, hogy sokan elvesztették a nemzetköziség jövőjébe vetett hitüket. Ha ez a pesszimizmus igazolt lenne, akkor elmondhatjuk, hogy a civilizáció ügye is elveszett. A háború dacára az emberiség fejlődése mindinkább az együttműködés útjára terelődik. Németek, angolok, oroszok, franciák tovább is kényszerülve lesznek egy és ugyanazon földrészen lakni és ha a viszony a jövőben nem lesz barátságos közöttük, akkor rendszertelenül és ellenségesen de mégis csak érintkezni fognak egymással. Ez esetben ismét megkezdődne a háborúra való készülődés, mely tökéletesen kimerítené a nemzetek anyagi és szellemi erejét és végeredményben ismét háborúra és a férfilakosság pusztulására vezetne.

A pesszimizták azt mondhatják, hogy a demokrácia és a műveltség fejlődésének dacára, a körülmények erős nyomása folytán, a modern államoknak el kell fogadniok annak az erősen fegyelmezett és gazdaságilag önmagát kielégítő államnak az eszméjét, melyet Németország valósított meg legtökéletesebben. Az ilyen védőkezeltéséges és gazdaságilag elzárkózó államoké a közel jövő. Ezt a politikai eszményt részben Angliában is megvalósították már a háború alatt és továbbfejlesztését olyan tényezők is követelik, melyek azelőtt minden ideirányuló kísérletet leghevesebben elleneztek. A XIX. század békés nemzetköziségre való törekvése akkor hiúsult meg, amikor Európa államai, Cobden elveit megtagadva, védővámokkal zárták el határait. A XX. század politikai eszménye a nemzeti önzés lett, mely törvényt és jogot — különösen a más jogát — megvet. A nemzetek önzése és az elnyomott nemzetiségek

elégedetlensége érlelte meg a világháborút.

A nemzeti önzés elvét H. szerint Németország vitte legkíméletlenebbül keresztül. Jóhiszemű angol idealisták azt bizonyítják, hogy Németországban a reakció egészen újkeletű és sajnálatos lesiklást jelent a Hegel-féle idealizmus útjairól. Az igazság pedig az, hogy Hegel volt az atyja és előharcosa a XIX. század összes reakciós eszméinek. Az állam istenítése, melyről azt tartotta, hogy az emberi szervezkedés legfelsőbb foka, a demokrácia megvetése, a háború szükségességének elismerése, mind ezt bizonyítják. Ő tagadja meg a szerződések és a nemzetközi jog szentségét» De nemcsak ő, hanem a XIX. század legtöbb német tudósa a hatalom és erőszak elveire támaszkodik. Ugyané szellemet látja a német professzorok „abszurd” kiáltványában megnyilvánulni. Ezek az elvek egyaránt megtalálhatók Treitschkenél, aki felmagasztalja és Nietzschenél, aki megveti az államot. Németország volt mindig a nyugati civilizáció elleni reakciónak kiválasztott hazája. De azért nem tért vissza a barbarizmushoz, hanem a civilizációnak egy új változatát, valóságosan új vallást fejlesztett ki: az Erő, a Hatalom, az Állam vallását. Az új vallás alapköve a militarizmus. Ez a háború nem a civilizáció letörését jelenti tehát, hanem két különböző civilizáció összeütközését. Az egyiknek az Erő az istene, a másiké a Szabadság. Ha a nyugati államok tökéletesebben kifejlesztették volna ezt a szabadságot, akkor meg tudták volna győzni a világot igazukról. De e szabadság még abból a földből is csak alig kelt ki, melyet leginkább vallhat hazájának. Ha Németországnak sikerült volna a háború elején Franciaországot legyőznie, akkor ez a szabadság örökre elveszett volna.

Elég szomorú, hogy Németország nemcsak a háborút, de militarizmusát és szigorú szervezettségét is rákényszerítette Európa többi államaira. Ha Angliában az általános védkötelezettség és sok más egyéb megmaradna a háború után is, akkor igazán kétségbe kellene esni. Arra mindenki el lehet készülni, hogy mint minden háború után, ez után is időlegesen lábra fog kapni a reakció. De viszont minden angol és francia katona, amennyire el van határozva, hogy e háborút végigküzdi, éppen olyan határozottan követeli, hogy ez legyen az utolsó és hogy katonai szolgálatot ne kelljen többé teljesítenie.

Az angol államférfiak helyesen cselekedtek, amikor az ántant háborús céljaiként a militarizmus letörését, a jogrend megvédését tüzték ki. A nemzetiségi elv gyökeres és radikális keresztülvitele nélkül tartós béke nem képzelhető el.

A legizgatóbb kérdés most az, hogyan óvhatnók meg e tartós békét a jövőben. Az európai koncert fentartására irányuló törekvések a háború előtt csődöt mondtak. A régi eszközökhöz visszanyulni hatástalan volna. A különböző békebíróságok felállítása sem kecsegtet sok sikerrel. A leghatásosabb eszköznek még az látszik, ha az összes európai hatalmak együttesen járnának el az olyan állam ellen, mely a békés elintézés elől kitér. Ámde ma a nagyhatalmak két csoportba tömörültek és számolnunk kell azzal,

hogy ebben a háború után sem fog változás beállani. Miután a két csoport úgy a gazdasági, mint a katonai versenyt kibírja, nem számíthatunk rá, hogy egyik alávesse magiát a másik akaratának. A legideálisabb és leghatásosabb békeeszköz természetesen az volna, ha az európai államokat egy államszövetségbe tömöríthetnők, de a mai elkeseredettség és bizalmatlanság mellett ez nem fog egyhamar sikerülni

Európa államainak egyesítésére a jövőben három különböző mód kínálkozik. Az első és egyben legkedvezőtlenebb megoldás az volna, ha egyik nagyhatalomnak sikerülne annyira a többiek fölé kerekednie, hogy azokra akaratát ráerőszakolhassa. Erre törekedett Franciaország a múlt század elején és erre törekszik Németország a jelenlegi háborúban. A második mód úgy képzelhető el, hogy az európai államok valamely olyan szövetségbe lépnek be, amilyen a napóleoni háborúk után a Szent Szövetség volt. E szövetséget a demokratikus felfogás súlyosan megbélyegezte, de az utóbbi időben belátták, hogy sok hasznosat is cselekedett. Meggátolta, hogy a letiport Franciaország véglegesen megsemmisüljön; biztosította a békét a Waterloo utáni nehéz időkben. Végre is nem annyira külpolitikai nehézségek, mint reakciós nemzetiségi és belpolitikája buktatta meg. A mai és a száz év előtti Európa igen sok analógiát mutat fel. Ma az Európa békéjét állandóan fenyegető német militarizmus letörésére szövetkezett négy nagyhatalom és több kis állam. De a dolgok mai állása mellett, melyekkel számolnunk kell, alig remélhetjük, hogy Németország a száz év előtti Franciaország szerepére vállalkozzék. Ha megtartja mai szerepét Közép-Európában, a Monarchiával vontató kötelén, sokkal félelmetesebb tényező lesz, mint annakidején Franciaország volt. Az pedig elképzelhetetlen, hogy amíg a német belpolitikában nagy változások végebe nem mennek — amire semmi kilátás sincs —, Európa államai belépnek egy olyan szövetségbe vagy résztvennének olyan közös tanácsban, amelynek Németország is tagja. Sok víznek kell még addig lefolynia, amíg a mai két ellenséges csoport közös szövetségre lesz hajlandó lépni. Ezzel elértünk a harmadik megoldási módhoz, mely által az egységes Európa ideáljához közelebb férközhetünk és ez a csoportrendszer. A két csoportra oszlott Európa mindenesetre egy lépést jelent előre. Ez a két csoport, mely hajlandó egymással tárgyalni, az olyan parlamentnek képét nyújtáná, melyben csak két nagy párttal és nem apró csoportokkal kell számolni, ami a tárgyalást mindenesetre megkönnyíti. Remélhető, hogy az antanthatalmak, melyek már annyi megpróbáltatásban és sok csábítás ellenére kitartottak egymás mellett, háború után még sokkal szorosabb együttműködést fognak létesíteni és nemcsak a védelmi, hanem minden más felmerülő kérdésben. Hogy nem fog-e a csoportrendszer ismét háborúra vezetni, az mindenesetre a csoportokat betöltő szellemtől fog függni. A szövetségesekről — legalább a vezető államokról — elmondhatjuk, hogy pacifisták. Nagyon fontos volna, ha a szövetségesek minél több semleges államot tudnának megnyerni a maguk részére, ezzel még inkább kidomborítanák

ligájuk pacifista és föderalisztikus jellegét. Ha ez nem is jelentene annyit, mint egy világszövetség, mindenesetre sokkal tágabb keretek között mozogna, mint a nemzeti állam. Az egyes országok bel- és külpolitikai ügyeiket egymással közösen és nyilvánosan tárgyalnák meg. Az ilyen liga nyújtaná tagjainak aránylag a legnagyobb biztonságot. Ha majd Németország valamikor megváltoztatja az államiságról alkotott fogalmait, akkor semmi akadály nem volna, hogy ő is belépjen a már meglevő szervezetbe. A legfőbb nemzetköziség ideálja inkább megvalósítható két vagy három, mint egy lépéssel.

Ezen fejtegetésekből kiérezhetjük, hogy írójuk a harmadik, illetve a csoportmegoldást tartaná a leghelyesebbnek. Érvei igen sokban emlékeztetnek azokra a megállapításokra, melyeket Közép-Európa hívei, különösen Jászi Oszkár, is hangoztatnak. A szerzőt a legszebb és legőszintébb pacifista eszmények lelkesítik, de mint már említettük, túlságosan komolyan veszi az angol háborús jelszavakat és csak természetes, hogy ez tárgyilagossága rovására megy. Itt van mindjárt a nemzetiségi kérdés. Az a radikális módszer, ahogyan H. és a legtöbb angol tudós ezt a kérdést meg akarja oldani, mutatja legjobban, hogy mily távol esik Anglia a *par excellence* nemzetiségi államoktól. A szerző szemében az szenteli meg Anglia háborús ügyét, hogy tőle várja nemcsak Európa, de az egész világ nemzetiségi kérdéseinek megoldását. Azzal nem számol, hogyha Angliának hatalmában lenne a monarchiát és a Balkánt saját belátása szerint felosztani, nyomban mennyi új elégedetlenség és irredenta keletkeznék. Pedig tapasztalhatták saját testükön, hogy az ő szűkebb hazájuk egyetlen nemzetiségi problémáját, az ír-ulsteri kérdést, mily végzetesen nehéz nyugvóponttra vinni. Amellett sem mehetünk el szóltanul, hogy amíg a német államszervezetet még háború után is oly agresszívnek sejtji, hogy ezen az alapon megtagadja tőle a helyet a nyugati államok szövetségében, addig természetesnek tartja, hogy Oroszország tovább is bent maradjon a szövetségben. Úgy látszik, azt reméli, hogy az orosz medve, melynek erejében a szövetségesek annyira bíztak, háború után szelíd báránnyá vedlik át.

H. azt is elhiszi a vezető angol politikusoknak, hogy e rémes háborút azért nem bűn a végletekig elhúzni, mert e hadjárat során kell kiküzdeni az örök békét. Ezért elnéző azzal a ténnyel szemben, hogy a gyűlölt német militarizmus miként foglal tért Angliában is, mert reméli, hogy ezt a rémet a háború után le lehet majd fűjni hazája testéről, mint a szappanbuborékot. De mi nem vagyunk olyan hiszékenyek és tudjuk, hogy a könnyelműen felidézett rossz szellemektől nagyon is nehéz megszabadulni. Különben sem bízunk abban, hogy az örök béke alapjait azok az államférfiak tudják vagy akarják megteremteni, kik oly könnyen rá hagyták magukra „kényszeríteni” a világháborút. A világbéke gyönyörű ajándékát nem diplomaták és államférfiak, hanem a diadalmas demokrácia kezéből várjuk.

Lukácsné Szende Mária.

**Középeurópa,** (Ágoston Péter: *A mi útjaink. Magyarország jövője. A Nagyváradi Társadalomtudományi Társaság kiadása, 1916. 176 l. Ára 3 korona.*)

A szerző, mint az előszóban mondja, a háborúk örök végét, a békét keresi e munkájában. Abból az alaptételből kiindulva, hogy a háború célja nem lehet, nem szabad, hogy mások leigázása légyen: arra a kérdésre kíván felelni: mi lesz, mi legyen, mi lehet a kis népek sorsa? Különösen a magyar nemzeté? Azokkal szemben, akik e kérdés elintézését a háborúra bízzák, a szerző, hangsúlyozván az államalakító egyéb tényezők (földrajzi helyzet, állami hatalom, nép, nyelv stb.) a háborúnál nagyobb és együttható jelentőségét, e tényezők vizsgálata (a történelem tanulságai) s a jelen háború tapasztalatai alapján, tehát tudományos módszerességgel kutatja a fenti kérdésre a választ.

Öt fejezetből s elő- és utószóbból áll a könyv. Minthogy tartalma a szerzőnek a Középeurópa kérdéséről folytatott vitában való felszólalásából (*Huszádik Század*, 1916 június—július) ismeretes, annak részletezését itt mellőzhetjük s utalva az ott előadottakra, csupán főbb szempontjainak a állásfoglalásának megvilágítására szorítkozunk.

Á. a termelést az emberiség haladása legerélyesebb motorának tartja. A termelés zavartalan menete mellett a népek az egymásnak szükséges javakat termelhetik s szabad csereforgalom mellett elláthatnák egymást minden szükségessel. Ennek nyomában gazdasági és kulturális összetartás érzete, nemzetköziség fejlődne ki az összes népek közt, mert ezeknek a békés munka a céljuk. Ámde a társadalmakból kifejlődött s ezekre nehezedő államok kezdettől fogva hatalmi vágytól vezéreltetve, hogy kifelé minél erősebbek legyenek s külső támadás esetére minél jobban felkészüljenek, beleavatkoznak a termelésbe és forgalomba s úgy irányítják ezeket, hogy az állam harci készségét növeljék, az állam elzárkózását s más államoktól való függetlenségét biztosítsák. Ezt szolgálják a vámok s a forgalmat megszorító egyéb intézkedések. Az államoknak ez a tendenciája akadályozza a népek gazdasági fejlődését, megmérgezi az államközi helyzetet, az államok érintkezését, állandó feszültséget okoz s fokozódó háborús félelmet s hadikészülődést idéz elő. Mindezt pedig nem népeik jó voltáért, hanem uralkodók ambíciójából és egyes uralkodó osztályok érdekében teszik. Maguknak a népeknek a nemzetközi helyzet alakulásába semmi beleszólásuk nincs. Ellenmondás nélkül kötelesek túrni uralkodók s diplomáciájuk titkos manővereit. Ebben látja a szerző — ha nyíltan nem is fejezi ki ezt a gondolatát — a jelen világháború okát is.

Ezzel a rendszerrel az államok között a békét nem lehet állandósítani. S minthogy a Középeurópa néven propagált új államalakulás nemcsak e régi rendszer folytatását jelentené, hanem ennek harcias jellegét még élesebben kidomborítaná, az örök békét nem hozná meg s a kis nemzeteket, elsősorban Magyarországot, romlásba vinné. A súlyos érveknek azt a tömegét, amelyet szerző

Középeurópa ellen felsorakoztat, a már jelzett okból szintén mellőzzük. De talán nem is ezek, nem a német főhatalomtól való aggodalom a döntők éles állásfoglalására nézve. Ő főleg azért perhorreszkálja ezt az államalakulást, mert az eddigi hatalmi államok szövetsége — és Középeurópa is ez lenne — a nemzetek közötti békét megteremteni nem képesek. Szabad termelés és szabad kereskedelem alapján szervezett önálló, nemzeti államok szövetsége, az összes európai államok egyesülése képes csak biztosítani az állandó békét. Ami különösen Magyarországot illeti, addig is, míg ez a végső cél elérhető, az összes Balkán-népekkel való szövetség az egyetlen út, melyre Magyarországnak térnie kell, ha létét biztosítani akarja. Ez állásfoglalásának támogatására különösen erősen hangsúlyozza két tételét, nevezetesen: nem igaz, hogy a kis államok halálra vannak ítélve s hogy a fejlődés csak a nagy államoknak kedvez. Továbbá: nem a gazdasági érdek a népek ideálja, hanem a nemzeti önállóság és függetlenség. A nagy államoknak nincs maradásuk, a kis népek önállóságra, függetlenségre való törekvése szakadatlan történeti folyamat, mely még koráint sincs befejezve. A nemzetek egyéniségének szabad kifejlődése, demokrácia s az államok egyenjogúsága a nemzetközi életben s teljes szabadkereskedelem vezethet csak az állandó békéhez.

Agostonnak ez a munkája kétségtelenül súlyosan esik Magyarországnak jövő sorsa körül megindult vitába. Mély meggyőződés és az igazság elfogulatlan kutatása jellemzi. Azokat a súlyos érveket, amelyekkel szerző Magyarországnak a német főállam vezetése alá helyezendő Középeurópába való beolvasztása ellen nagy hévvel hadakozik, meg kell ismernie mindenkinek, aki e kérdéssel bármely irányban foglalkozik, habár nem is állja meg minden érve a kritikát. Részletekbe itt nem bocsátkozhatunk. Csak egy-két észrevételt óhajtunk tenni. Ideálja: a nép javát szolgáló jóléti állam. A mai hatalmi államokban látja minden baj okát. Ennek az ideálnak megvalósítását követeli. Kétségtelenül nagy, nemes és tiszta cél. De hiszi-e, hogy az immár vége felé közeledő világfelfordulás nyomába rögtön ez az ideális államszerkezet léphet? Vajjon az elkövetkezendő béketárgyalások végződhetnek-e akár az Egyesült Európai Államokkal, akár a Magyar-Balkán-szövetséggel? Lehet-e remélni a békeszerződéstől, hogy a vámok egyszerre eltöröltnének, a szabadkereskedelem rögtön életbe lép s az államok nyomban megszüntetik a militarizmust s azontúl már nem a külföld ellen való harci készülődést, hanem saját népeik felvirágoztatását fogják legfőbb állami feladatnak kitűzni? Mind ezt a szerző maga sem hiheti komolyan. Úgy, hogy megoldatlan marad az a kérdés, a szerző nem felel reá: mi történjék addig is a kis népekkel, amíg az ajánlotta s általunk is áhított Egyesült Európai Államok megszülethetnek. Különösen Magyarország mittevő legyen, ha igaz az, hogy a Középeurópába való belépés végpusztulását jelentené? S feltéve, hogy az ajánlott Balkán-szövetség most mindjárt létre is jöhetne: előnyösebbnek tartaná-e a tönkretett Szerbiával, Montenegróval, Török- és Görögországgal való szö-

vetségét Magyarországnak, mint a hatalmas kultúrállammal, Németországgal! Á. nagy ellenszenvvel szól a német organizációról. Az egyéniség halálát látja benne s meggyőződése, hogy nálunk ez a rendszer csődöt mondana. Mi más véleményen vagyunk. Hogy szigorú szervezkedés nélkül semmiféle nagyszabású eredmény el nem érhető s hogy az a bámulatos siker, amelyet a németek a háború folyamán elértek, a szigorú szervezkedés, az erők tervszerű koncentrációjának következménye, azt, úgy gondoljuk, szerző is elismeri. S viszont eltagadhatatlan tény, hogy a mi bajaink főoka az organizáció hiánya. Úgy, hogy nem is lehet kilátásunk számbavehető haladásra addig, amíg az intenzívebb szervezkedés kérdését meg nem oldottuk.

Végül egy formai megjegyzést. Á. végzavában maga mondja, hogy „nehézkés stílusomat aki egyszer végigkínlódta, meg nem érti talán, hogy mit mondtam”. A könyv kétségtelenül nem tartozik a könnyű stúdiumok közé, szerkezeti és stílári sajátságai miatt. Utolsó fejezetei szépen és lendületesen, élvezhetően vannak megírva. A megelőzők, különösen az első fejezet, valamivel simább szövegezése nagyban emelné a könyvnek tagadhatatlan komoly értékét.

Vas Béla.

### Beküldött könyvek jegyzéke\* :

- Andrássy Gyula: *A világháború problémái.* Élet-kiadás. 333 l. Ara 6 K.
- Baumgarten Nándor: *Jogerő a közigazgatási eljárásban.* — Grill. 348 l. 9 K.
- Szilágyi Géza: *Fantasztikus szerelmek.* Dick. 187 l.
- Buday Dezső: *A társadalmi ideál.* Eggenberger. 223 lap. Ara 7 K.
- Buday Dezső: *A társadalmi ideál útjai.* Szerző. 54 l.
- Damaschke Adolf: *A földreform.* Ford. Déri Imre. Szent István-társ. III, 182 l. 1-50 K.
- Ereký Károly: *Parcellázás, mezőgazdasági nagyüzemek és élelmiszertermelés.* Kny. 24 l.
- Ferrero: *Róma nagysága és hanyatlása.* 4. Antonius és Cleopatra. 5. Augustus köztársasága. 6. A római világbirodalom. Révai-kiadás. 3 k. á 1,90 K.
- France, Anatole: *Pártütő angyalok.* Regény. Ford. Kunfi Zs. Népszóvá. 320 l. 5 K.
- György Endre: *A munkáskérdés lényege.* Kny. 21 l.
- Halecki, Oskar: *Das Nationalitätenproblem im alten Polen.* Krakau: Poln. Oberst. Nationalkom. 104 l.
- Hevesi Illés: *Biztosítási jogunk reformja és az újabb külf. törvényhozás.* Kny. 16 l.
- Hóman Bálint: *Magyar pénztörténet W00—1325.* Akadémia. 710 l. 20 K.
- Izsóf Alajos: *Túl a nagy vizeken.* Élet-kiadás. 316 J. 6 K.
- Jerusalem Vilmos: *Bevezetés a filozófiába.* Ford. Schöpflin Aladár. Franklin. 255 l. 2,40 K.
- Kenéz Béla: *Nép és föld.* (A gazdasági élet statisztikája.) Grill. XXIV, 476 l. 14 K.
- Kereskedelmi Múzeum: *Gazd. ismertető a német közigazgatás alatt álló orosz-lengyel orsz. területekről.* 2. f. 34 l.
- Landauer Béla: *Glória.* Élet-kiadás. 324 l. 5 K.
- Lendl Adolf: *Hősökfalva.* Szerző. 51 l. 3 K.
- Mikszáth-Almanach 1917. évre.* Szerk. Herczeg Ferenc. Singer és Wolfner. VIII, 248 l. 2-80 K.

\* E munkák közül azokra, melyek szemlénket közelebről érdeklík, még visszatérünk.